

Світлана ПАНЬКОВА (Київ)

ЛИСТИ ВОЛОДИМИРА ЛЕОНТОВИЧА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Подаючи до друку корпус листів Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського, відчуваємо, як до великого гучного оркестру додається голос ще одного інструмента, так гармонійно доповнюючи, здавалося б, добре знану, знайому мелодію – мелодію суспільно-політичного життя України столітньої давнини.

Корпус зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 1–100). Він включає 51 кореспонденцію за період з 11 грудня 1896 р. до 12 березня 1914 р., серед них 49 листів, записок на візитівках, поштівках, аркушах з блокнотів та 2 телеграми¹. На жаль, листів М. Грушевського до В. Леонтовича виявити не вдалося, окрім однієї чернетки за 20 березня 1906 р. з приводу конфлікту галицьких дописувачів до “Громадської думки” з редакцією часопису (текст подано в коментарях)². Переважну більшість документів (37 одиниць) датовано самим автором (№ 1–7, 9, 11–27, 29, 33–42, 46), телеграму (№ 31) – за поштовим штемпелем. 8 одиниць вдалося датувати в часі підготовки публікації (№ 8, 10, 28, 30, 32, 43, 44, 45), і лише 5 (№ 47–51) датовано орієнтовно. Серед 8 кореспонденцій, датованих за контекстом, варто відзначити 4 (№ 32, 43, 44, 45), для яких вдалося встановити число, місяць та рік написання чи відправлення.

На особливу увагу заслугоує записка, яку В. Леонтович “нашкрібав” нашвидкоруч на аркуші з блокнота під дверима М. Грушевського на Паньківській, 9, не заставши його вдома (№ 45). Це короткий лаконічний текст: “Дорогий Михайле Сергієвичу! Приїхав сьогодні. Евг[ен] Хар[лампійович]

¹ Крім того, у справі зберігаються декілька інших документів, включених до неї помилково: корінець чека М. Грушевського про дар товариству “Шкільна поміч у Львові”, 1905 р. (с. 19); лист Ф. Матушевського до М. Грушевського (с. 24); 2 листи дружини В. Леонтовича Юлії Олександрівни до М. Грушевського, 1907 р. (с. 25–27); лист Є. Чикаленка до М. Грушевського про Статут Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, 22 березня 1908 р. (с. 36–37; опубліковано: Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І. Старовойтенко, О. Тодійчук, комент. І. Старовойтенко, С. Панькова, гол. ред. Л. Винар, наукові ред. І. Гирич, С. Панькова. – С. 103); лист В. Леонтовича до Є. Чикаленка про Статут того ж товариства, 21 березня 1908 р. (с. 38–39; опубліковано: Там само. – С. 211–212); записок В. Леонтовича до О. Грушевського (1906 р. ?) (с. 97–98).

² ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 169, 169зв.

і Вол[одимир] Мих[айлович] приїдуть завтра. Заходив розказати Вам про нашу подорож. На жаль, Вас не було дома. Побачимося, мабуть, у редакції. Ваш В. Леонтович”. Першим підказом стали згадані особи, які разом перебували в “подорожі”: сам Володимир Миколайович Леонтович, Євген Харлампійович Чикаленко та Володимир Михайлович Шемет. Багатолітнє вивчення конфлікту в НТШ у Львові 1913 р., який закінчився резигнацією М. Грушевського з посади голови Товариства, дозволило пов’язати текст записки саме з цим сюжетом. Адже якраз Є. Чикаленко, В. Леонтович та В. Шемет представляли наддніпрянських членів НТШ на відомих Надзвичайних зборах Товариства 13 (26) грудня 1913 р., про що детально розповідає у своєму щоденнику один з учасників “подорожі”³. Це унікальне джерело подає склад делегації, зустрічі у Львові, перебіг самих зборів, а також такі деталі, як дати виїзду і повернення. Київська група підтримки М. Грушевського виїхала до Львова за декілька днів до початку зборів, 10 (23) грудня 1913 р. Відбувши 13 (26) грудня зібрання, на якому Є. Чикаленко, В. Леонтович та В. Шемет активно виступили на захист честі багатолітнього голови Товариства, “другого дня, побувавши в музеї Шептицького і поробивши прощальні візити найвизначнішим нотаблям, [...] виїхали додому”⁴. Усвідомлюючи тривогу вченого, який залишався у Києві і з нетерпінням чекав звістки про драматичний форум, перед від’їздом Євген Харлампійович відправив до Києва лаконічну телеграму: “wse dobre”⁵. Зрозуміло, Чикаленко у щоденнику не уточнює, що поверталися вони вдвох із Шеметом. І саме цей лист вніс до відомої історії маленьку деталь: В. Леонтович виїхав відразу після зборів – 13 (26) грудня. Прибувши до Києва 14 (27) грудня 1913 р. (от і дата записки!), відразу поспішив на Паньківську, 9, щоб ознайомити М. Грушевського з результатами “подорожі”: після низки зустрічей та перемовин з галицькими політиками та членами НТШ вдалося добитися прийняття резолюції з засудженням конфлікту, який спричинив відмову М. Грушевського від посади голови НТШ. Згідно з цим документом, прийнятим на зборах одноголосно, згадана відмова (резигнація) не приймалася, натомість висловлювалося прохання до М. Грушевського повернутися до головування в товаристві. В такий спосіб було досягнуто сатисфакції М. Грушевському як основної мети київської делегації на цих зборах НТШ. Проте навіть цей успіх не повернув Грушевського до кермування Товариством.

Цікаво, що саме з цим сюжетом пов’язана ще одна записочка В. Леонтовича: “Дорогий Михайле Сергієвичу! Повновасть взяв. Спасибі, що нагадали. Ваш В. Леонтович” (№ 44). І тут на підмогу прийшли вже видані епістолярні корпуси грушевськознавства, насамперед взаємне листування М. Грушевського зі своїм учнем І. Джиджорою⁶, в якому особливо детально

³ Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. – К., 2004. – Т. І: 1907–1917. – С. 293–301.

⁴ Там само. – С. 300.

⁵ Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 134. Телеграма отримана, а отже, й відправлена, 14 (27) грудня 1913 р.

⁶ Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк.

Листи Володимира Леонтовича...

обговорювалися проблеми в НТШ 1913 р. Діалог вчителя і учня напередодні все тих же Надзвичайних зборів кінця грудня 1913 р. став ключем до датування цієї записочки: перед самим від'їздом до Львова Михайло Сергійович нагадав, а Володимир Миколайович підтвердив, що отримав уповноваження своєї дружини голосувати за неї на зборах. Адже кожний голос прихильників багатолітнього невтомного голови НТШ був порохований.

Власне, саме опубліковані епістолярні та мемуарні джерела М. Грушевського, М. Коцюбинського, М. Лисенка, Є. Чикаленка, П. Стебницького, С. Єфремова, І. Джиджори, О. Олеся та багатьох інших дали змогу датувати й інші кореспонденції. При їх “допомозі” вдалося також прокоментувати численні “закриті”, “глухі” на перший погляд сюжети листів В. Леонтовича до М. Грушевського. Ці сюжети надзвичайно органічно вплітаються в контекст вже введеного до наукового обігу листування діячів українського руху початку ХХ ст. Насамперед, вони дотикаються до такої важливої справи, як фінансова підтримка численних видавничих та наукових проєктів М. Грушевського. Не завжди комфортно почувався видатний вчений, щоразу турбуючи через посередництво В. Леонтовича головного українського мецената В. Симиренка. Про це свідчать його щоденникові нотатки, часом написані з гірким присмаком. Дані ж листи засвідчують, що нелегко було і самому посереднику. Не все вдавалося, не завжди і він міг достукатися чи вплинути на достатньо закритого для спілкування В. Симиренка. Проте все ті ж відомі мемуарні та епістолярні джерела, і особливо поданий корпус, засвідчують, що жодний з національних проєктів не обходився без шляхетної підтримки благодійника. Ще одна важлива деталь “на живо” постає з поданих кореспонденцій: це величезна симпатія, навіть певний пієтет письменника та громадського діяча В. Леонтовича до видатного вченого М. Грушевського. Пієтет, який спростовує набагато пізніші спогади, написані після пережитого, після того, як історія несправедливо розвела їхні шляхи. Нехай же ці листи будуть пам'яткою тим часам, коли вони всі разом творили велику українську історію.

* * *

При археографічному опрацюванні листів публікатор прагнув максимально зберегти лексику, особливості колориту авторської мови як вияв доби неусталеного українського правопису. Виходячи з цієї головної засади, збережено авторське написання:

– таких слів, як *письменник, інституції, петиції, принципіально, публіцистична, мусів, небіщик, лишілися, краціх, бачів, пережів, доручіти, ввечорі, хіба, ці, тіх, інчі, сім, сіми, сеґо, сі* та інших;

– імен, по батькові та прізвищ у всіх варіантах (*Василь Хведорович та Василь Федорович, Володимір Вікторович і Володимір Вікторевич, Юлія Владиміровна і Юлія Володиміровна, Марія Сільвестровна, Лучицькій, Флоринській, Иконников, Сонни*);

– поодиноких назв населених пунктів (*Сидірівка, Оріхівщина, Лубнях*). Винятком є написання назви української столиці, яке трапляється у двох

формах: у *Киіові* та у *Киіві*. Відповідно ця назва передається: *Киіові* – *Киійові*, *Киіві* – *Киіїві*;

– назв місяців, які подавалися автором за тодішньою традицією (*Января*, *Марця*, *Мая*, *Октября*, *Декабря* і т. д.), притаманних авторові русизмів (*помоч*, *устав*, *ліквідаціонна*, *ілюстрірована*);

– окремих слів у всіх варіантах (*ювілей* і *юбілей*, *найщирішим* і *найщирішим*), а також властивих для тодішньої мови форм, як *номер*, *богато* та ін.

Відповідно до сучасного принципу археографічної передачі тексту (фонетична відповідність графічній) літеру *i* (в значенні *і*) замінено на *ї* (*український* – *український*, *значної* – *значної*, *поїхати* – *поїхати*, *призначеної* – *призначеної*, *виїздити* – *виїздити*, *Росії* – *Росії*, *мої* – *мої*, *свої* – *свої*, *неї* – *неї*, *її* – *її*); літеру *e* (в значенні *є*) замінено на *є* (*приємно* – *приємно*, *Сергієвич* – *Сергієвич*, *дякуємо* – *дякуємо*, *відповідає* – *відповідає*). Буквосполучення *ій* передано літерою *ї* (*їїх* – *їх*, *їйм* – *їм*); буквосполучення *іо* передано *йо* або *ьо* (*іому* – *йому*, *іого* – *його*, *літніого* – *літнього*, *сіогодні* – *сьогодні*, *всіого* – *всього*, *сіого* – *сього*, *усіого* – *усього*).

Знято подвоєння у таких словах як *профессорство*, *російський*, *адреса*, *асігнувати*, *касса*, *комісіонер*. За правилами сучасного правопису подано написання часток з дієсловами (*хотів-би* – *хотів би*, *написав-би* – *написав би*, *було-б* – *було б*). Згідно з сучасними нормами виправлено написання складних сполучників і прислівників (*як би* – *якби*, *що до* – *щодо*, *де хто* – *дехто*, *на поготові* – *напоготові*, *за дорого* – *задорого*, *не щодавно* – *нещодавно*). Оскільки зустрічаються різні варіанти написання суфіксу *-ськ* (*-ск* і *-ськ*) – усі випадки зведено до однієї форми (*український*, *російський*). Проставлено апостроф, який автор передавав через *ъ* (*з'єднання* – *з'єднання*). Всі назви видань взято в лапки (*Русское Богатство*, *Новое слово*, *Засів*, *Рада*, *Киевская Старина* і т. д.).

Задля збереження змісту інформації та авторського логічного наголосу у реченнях поправлено знаки пунктуації за сучасними нормами.

Авторські дати і місце їх написання відображено на тому місці, де вони є в оригіналі; редакційні вказівки на дату і місце написання відображено вгорі праворуч. Переважно листи датовано автором за старим стилем, що зберігається і в редакційних вказівках. Лише в окремих випадках подано старий і новий стилі (датування телеграм). Дані про місце написання та дати, встановлені упорядником, взято у квадратні дужки.

ДОКУМЕНТИ

№ 1¹

Санкт-Петербург, 11 грудня 1896 р.

Вельмишановний Добродію!

Дехто з земляків, що пробувають тут, у Петербурзі, причіпляючись до 40-літнього ювілею Мордовцева² яко українського письменника, надумали, святкуючі той ювілей, запрохати до себе кращих діячів з російської літератури (з редакцій журналів

Листи Володимира Леонтовича...

“Вестн[ик] Евр[опы]”³, “Русск[ое] Богатст[во]”⁴ і “Новое Слово”⁵), щоби звернути їх увагу на українське питання. Гості обіцяли прибути, і поспіх залежить властиво від того, оскільки тутешня громадка українська здолає з’ясувати питання у потрібному світлі. Але ж до так значної праці сили її дуже нечисленні. Вельми потрібно було б, якби земляки з усіх городів, а найбільше з Галичини, та з усіх найбільше Ви та Вл[адимир] Б[оніфатієвич], могли прибути і стати нам на раду та поміч. Земляки, що, спасибі їм, закликали і мене, доручили мені прохати від усіх Вас уклінно, щоби Ви зробили ласку прибути, а як вже Вам цілком неможливо – прохали кого другого. Збутки на дорогу громада прохає подозволити їй повернути. Пріч того, мені казали подати “прошення” на дозвіл видавати у Росії українській журнал. Це “прошення” понесу ціми днями, але попереду гаразд було б порадитися про дещо. Більше, що не подозволять, але ж, втім, чого не буває?, і про случай треба бути наготові. Ще та ще раз прохаю Вас прибути. Це дуже важлива річ, бо зараз можна сподіватися, що і російське письменство обізветься за нас щирим словом. Це я певно знаю, бо тут мені достається вештатися найбільше у гурті російських письменників. Звертаюсь до Вас з великим проханням: якщо їхатимете, візьміть, будь ласка, що писали у Вас про мої твори, якщо писали⁶.

Свято відбуватиметься у Петербурзі 20-го декабрю сього 1896-го року.

Адреса моя: С.-Петербургъ, Лиговка, д[ом] № 29, квартира № 6, Владіміру Николаевичу Леонтовичу.

Будь ласка, довідайтесь ще у “Зорі”⁷ про адресу Кримського⁸. Вона дуже потрібна і мені, і видавцю, що komponує новий номер “Складки”⁹.

З найбільшим та найщирішим поваженням зичу Вам усього найкращого.

В. Леонтович

11 Декабря 1896 року

Вибачте, що так дуже погано пишу – зовсім забувсь писати гаразд.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 600. – С. 1–4. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 2

[Хутір Орехівщина,] станція Ромодан,
Лубенський повіт, Полтавська губернія,
3 серпня 1904 р.

Високоповажний Добродію Михайле Сергієвичу!

Дуже бажав би побачитися з Вами. Чи не будете у Києві 29–30 августа с. р.? Тоді збираюся бути там. Може, і Ваша ласка була б над’їхати.

З найбільшим поваженням та щирістю

Вол. Леонтович

1904 р. 3 Авг[уста]

Адреса моя: Россия, ст[анция] Ромодан, Полтавск[ой] губ.

Владіміру Николаевичу Леонтовичу

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 110. Оригінал, автограф, рукопис.

Світлана ПАНЬКОВА

№ 3

[Київ,] 9 грудня 1905 р.

Вельмиповажний Михайле Сергієвичу!

Небішкік Володимір Вікторович¹⁰ не раз за життя свого висловляв свою волю леговати свою бібліотеку Товариству імені Шевченка у Львові яко єдиній українській науковій інституції.

Дуже прохаю Вас повідомити про се Товариство імені Шевченка¹¹ і попрохати його дати розпорядок, кому і як передати бібліотеку. На жаль, на неї нема каталогу. Може бути, Товариство забажає доручити кому зробити такий каталог ще тут, у Росії? Частина бібліотеки Володимира Вікторовича у Києві, друга ж, більша, у х[уторі] Орхівщині Лубенського повіту¹².

Чи схочете сю частину, що на селі, перевезти попереду до Києва, чи скажете відслати її просто до Львова. Бібліотека переважно складається з книжок не російських. Здебільшого, се книжки англійські, німецькі і французькі, є також італійські, провансальські, іспанські, голандські. Теми переважно: філософія, фольклор, історія релігій, література недержавних народів і т. д.

З найбільшим поваженням
В. Леонтов[ич]

1905 р. Декабрь, 9 ст. ст.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 5–6. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 4

[Київ,] 8 березня 1906 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Дуже винен я і перед Вами, і перед Товариством, що так довго не висилаю книжок і не відписую. Все сподівався скоріше їх впакувати та вже разом з листом вислати, але досі не встиг ще виготовити до одправки навіть і тих, які є у Києві. Раз у раз набігають усякі нагальні справи (газетні, виборчі, а часом і свої), а хотілося б хоч бігцем переглянути кожну книжку, чи не знайдеться в якій закладених в середину приміток, написаних Володиміром Вікторовичем, бо всі ті примітки ми з Юлією Володимірівною хочемо зберегти. Отже, такого діла не можна було і доручити якійсь конторі. Тепер я сподіваюся, що за тиждень скінчу впаковувати ті книжки, які є в Києві, і зразу їх вишлю. Що ж до тих, що лишілися на селі, вишлю їх ще з місяць або два перегодом, коли зможу поїхати на село або знайду когось певного, кому можна б доручити таку справу. Книжок тут у Києві знайдеться, либонь, пудів з 70, а на селі, мабуть, двічі стільки.

Ми з Юлією Володимірівною дуже і дуже дякуємо Товариству за добрий намір держати бібліотеку Володимира Вікторовича “в окремих шафах з іменною таблицею Покійного”. Він за життя поклав так багато праці і думки на складання тієї бібліотеки. Він дуже любив її, і ми знаємо, що йому було б за життя дуже приємно знати, що і після його смерті вона складатиме щось одно ціле. Отже, думка Товариства зробити з бібліотеки Володимира Вікторовича окрему частину своєї бібліотеки саме відповідає бажанню покійного, і ми щиро дякуємо за так щіре з боку Товариства відношення до дару Володимира Вікторовича.

Листи Володимира Леонтовича...

Ви запитуете, чи не написав би я статті про Володимира Вікторовича. Статті, що робила б оцінку його літературної діяльності, я не можу дати, бо не маю знання в тих науках, над якими він працював, та й краще хотів би, щоб се зробив хтось інчий, а не так близькій родич як я.

Але я збираюся записати все, що пригадаю з того, що чув від Володимира Вікторовича про його життя¹³. Він стільки і сам пережив, і людей бачив на своєму віку, а до того вмів так глибоко розуміти і їх, і життєві явища, і так яскраво про все те розсказував, що я хотів би зберегти для людей хоч дещо з його спогадів... Після Володимира Вікторовича лишівся, на жаль, не викінчений рукопис дуже великого наукового твору з обсягу фольклора та релігій¹⁴.

З найбільшими поваженнями та щирістю
Волод. Леонтович

1906 р. Марця, 8

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 7–9. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 5

[Київ,] 12 квітня 1906 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Після дуже довгої подорожі повернувшись у Київ вчора, дістав я Вашого спільно з д. д. Франко та Гнатюком листа¹⁵. Не можу зразу, не порозумівшись з редакцією та не вияснивши справи, відписати Вам на його. Мушу тільки сказати, що він тяжко засмутив мене. Певен, що в основі є якесь непорозуміння, бо знаю погляди співробітників на ту справу, з-за якої повстало непорозуміння. Ціми днями виясню все і напишу Вам. Хочу сподіватися, що коли справа виясниться, Ви зміните Ваш суровий рішенняць.

Досилаю з сім листом накладну на частину книг покійного Володимира Вікторовича*. Ті, що посилаються, всі переписані, і їм робиться каталог. Коли він буде виготовлений, зараз його вишлю Вам. Інчі книги зараз переписують, і коли се буде зроблено – вишлю їх і разом каталог їх.

З найбільшим поваженням, бажаючи Вам усього найкращого

Вол. Леонтович

1906 р. 12 Апр[еля]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 10–11. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 6

[Київ,] 12 жовтня 1906 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Юлія Владиміровна і я дуже дякуємо Вам за те, що зробили нам ласку, надіславши Вашу автобіографію. Уважливість Ваша надто тішить нас, бо разом з глибокою пошаною почуваємо до Вас і щирю приязнь. Спасибі Вам також за клопоти про надсилку “Вістника” та “Записок”. Юлія Владиміровна прохає Вас переказати Товариству імені Шевченка щирю подяку за честь, їй зроблену обранням¹⁶.

* Олівцем рукою М. Грушевського дописано “Лесевича”.

Листа Вашого дістав не зразу, бо днів з десяток перебував поза Києвом на земських зборах в Лубнях та Хоролі, а також і в себе на хуторі. Повернувшись, ще два дні слабував мігреною, через це вибачте, будь ласка, що забарився з відповіддю.

Щодо плянів наших про засновання тут нових органів або про з'єднання їх з “К[иевской] Ст[ариной]”, то поки що мало що посунулось. Вол[одимір] П[авлович] обіцяв скликати товариство редакційне “Ки[евской] Ст[арины]”¹⁷ для обговорення сієї справи, але через те, що зразу він, а впослі я виїздили на земські збори – се діло ще не посунулося. Сіми днями дожидаюся від Вл[адиміра] П[авлови]ча закликання на сі збори. Вас[иля] Хвед[оровича] ще нема. Він досі в Парижу і, як здається, сбирається перебути там ще довшій час. Коли виявиться, що забариться там, то думаю почати розмову з їм листами, якби вже виявилось тільки про що писати.

Щодо гарантії на щоденний часопис, то не можу зрозуміти, звідки Є[вген] Х[арлампієвич] собі вигдав, ніби ту гарантію я або В[асиль] Х[ведорович] дамо і на той рік¹⁸. Певен так само і за В[асиля] Х[ведоровича], як і за себе, що сього не буде. Як і Ви, думаємо, що є в нас більши важні завдання та що щоденний часопис видавати поки що безнадійно. Нарешті – часопису, в якому буде той склад співробітників, який є зараз в “Раді”, ні я, ні В[асиль] Х[ведорович] ні в якому разі не станемо на допомозі, бо не згожуємося в напрямку, та й дістали вже чимало прикростей від цього товариства¹⁹. Се казав я Є[вгенові] Х[арлампієвичу] кілька разів і зовсім одверто та прямо, і тому дивуюся, звідки він взяв свої сподіванки на нашу гарантію.

Подорож наш до закордону все відсовується. Юл[ія] Вл[адиміровна] все вигадусе якісь причини до того. Вона боїться операції, а я не зважуюся взяти на себе відповідальність, щоб рішуче намовляти її до неї. Не знаю ще, як з цим буде.

Питання про селитьбу для Вас ще не посунулося. Мушу з цього боку прохати Вас зробити мені деякі вказівки. Річ в тім, що за тіх садиби на Кирилівській, за які мені досі говорили, правлять поки що більш менш по 25 карб[ованців]: (22 та 26) за сажень. Дуже можливо, що з сього можна б щось виторгувати, але також може трапитися, що правлять і задорого (так принаймні дехто каже, та й мені здається), але в кожному разі, коли вже платити таку ціну, так на ті гроши, що Ви хотіли на се призначити (3000–5000 карб[ованців]), грунт був би дуже малий. Будь ласка, напишіть, який мінімум завбільшки хочете мати ґрунта, а також, на яку ціну за сажень можете згодитися. Ще, будь ласка, повідоміть, чи невідмінно бажаєте мати ґрунт на Кирилівській, чи, може, пристали б купити і на Дорогожицькій, або біля Технологічного²⁰, або і ще десь на окраїні. Річ в тім, що в тіх місцях, надто біля Технологічного, можна купити значно дешевше. Так, біля Технологічного і за 3 крб. сажень. Та, як на мою думку, місця там, а надто на Дорогожицькій, ще кращі, ніж на Кирилівській. Правда, з їх не видно Дніпра, так зате на Кирилівській місця низькі, і легко може бути, що в домі, яко збудуєте, буде вохкість.

Будь ласка, напишіть відповідь на сі запитання, щоб краще орієнтуватися, вибіраючи ґрунти²¹. Ті два ґрунти на Кирил[івській], які мені досі показували, на мою думку, не підхожи. Один з їх занизький, а другий завеликий, та і ціна задорого.

Чи приїде[те] і коли, Михайле Сергієвичу, до Кийова. Мабуть, якби Ви приїхали, всі справи посунулися б швидче.

Бажаю Вам усього найкращого. З найбільшим поваженням

В. Леонтович

1906 р. 12 Октября

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 12–13, 17–18, 14–16. Оригінал, автограф, рукопис.

Листи Володимира Леонтовича...

№ 7

[Київ,] 26 жовтня 1906 р.

Вибачте, будь ласка, що турбую Вас сім. Досилаю 300 карб[ованців], що належаться Д[окто]р[о]ві Франкові. Будь ласка, передайте сі гроші.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Двічі вже збиралися в редакції “Київської Старини”, але не знати ще, чи зможе вона існувати, бо передплатників дуже мало, грошей нема та нема до того ще і співробітників. За грішми хотять звернутися до Вас[иля] Хв[едоровича], але чи буде з того що – не знаю, бо тепер є дуже багато усяких дуже важливих потреб. Тим часом, не вважаючи на все, до злуки з “Записками” чомусь не хотять пристати. Хотять, якби те було можливо, переробити “Київську Старину” в такий місячник, де б перша половина була наукова з двома викладовими мовами – і українською, і російською, а друга публіцистична з однією мовою – українською. Хоча таким чином видно, що нахилити ні “К[иївську] Ст[арину]”, ні “Н[ову] Гр[омаду]” до злуки з “Записками” і “Літ[ературно-]н[ауковим] вістником” не можна, але все-таки, Мих[айле] Сергієвич, якщо маєте хоч маленьку змогу, будь ласка, приїздіть до Києва скоріше. Присутність Ваша тут дуже потрібна, тут йде такий розгордіаш, що хоч і йде розмова про богацько видань, а боюся, щоб наприкінці не трапилось так, що і одного не буде.

Розмовляв про українську кафедру²² (для початку почав про кафедру взагалі) з пр[о]фесором] Перетцом²³. Він каже, що тепер нема ніякої надії на те, щоб професорський совіт згодився заснувати постійну українську кафедру і асигнувати на неї кошти. Не можна, на його думку, сподіватися навіть, щоб рада філологічного факультету пристала на се. Він лічив, що за українську кафедру будуть напевне тільки оці: В. Б. Антонович²⁴, І. В. Лучицькій²⁵, сам Перетц, Павлуцькій²⁶, Кнауер²⁷ та Леціус²⁸ – разом 6. Проти неї, напевно, будуть: Бубнов²⁹, Дашкевич³⁰, Флоринській³¹, Кулаковській³², Голубов³³, Сонни³⁴ та Ардашев³⁵ – разом 7; і не можна вгадати, куди пристануть: Покровській³⁶, Довнар-Запольск[ій]³⁷, Голубовській³⁸, Гиляров³⁹, Лобода⁴⁰ та Иконников⁴¹ – разом 6. Щодо Челпанова⁴² – так він тепер вже виходить з Київського універс[итету] в Московський, та ще нещодавно в його вмерла дружина – так що з ім тепер ніяк говорити про нашу справу. Вважаючи на все це, д[октор] Перетц радить зробити так: зібрати з громади гроши на оплату видатків по кафедрі та прохати когось з українських учених вичитувати лекції українською мовою в становищі приват-доцента. Тоді станеться факт, який робитиме вражіння і на професорство, і на суспільство, і в кінці може довести всім потребу засновання дійсних українських кафедр. Така думка д[октора] Перетц[а], але тим часом хочемо скласти тут ще петиції од громадянства в сій справі, щоб підтримати петицію студентства⁴³, і збиратимем скрізь підписи. Було б також і для сієї справи дуже корисно, якби Ви і другі вчені українські вчитали сесіями у Києві хоч по кілька публічних лекцій⁴⁴. Як Ви думаєте про се?

Доручив комісіонерам шукати садиб по тих вулицях, що Ви оце пишете. Але ж виявилось, що я подав Вам непевну звістку про Кирилівську вулицю, бо мій комісіонер мене одурив, назначаючи там такі ціни. Я обертався з цією справою ще до двох, і вони мені обидва сказали, що на тій вулиці можна знайти і по 10–15 карб[ованців], а навіть і дешевше за сажень, і сьогодні один навіть приніс пропозицію: продається ґрунт по Кирилівській вул. № 132 – 1500 к[арбованців], і на ґрунті є невеличкий домок. Ціну

Світлана ПАНЬКОВА

правлять по 10 карб[ованців], але каже, віддадуть дешевше – по 7–8 карб[ованців], але по вулиці мало – тільки 22 саж[ні]. І через те не знаю, чи підійде він Вам, бо весь то все-таки обійдеться дорого проти призначеної Вами ціни; а як розбити його на два та купити тільки половину – то чи годитиметься він Вам, що буде тільки в 11 саж[нів] завширшки, а довгий – близько 68 саж[нів]? Правда, у центрі такі завширшки ґрунти бувають – тільки коротши, та і все-таки се не дуже зручно. Сіми днями подивлюсь на сей ґрунт, а Ви, будь ласка, одпишіть Вашу думку про його.

З найбільшим поваженням та щирістю
Ваш В. Леонтович

1906 р. 26 Окт[ября]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 20–23. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 8⁴⁵

[Київ, кінець 1906 р.]⁴⁶

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Д[обродій] Куперман Давид Осипович – комісіонер, котрий знайшов мені по-купців на частину мого дворища. Може, він зробить і Вашу справу.

З найбільшим поваженням і щирістю
Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 95–96. Оригінал, автограф, рукопис. Записка на візитівці: Володимир Николаевич Леонтович, Київ, Александровская 21-а.

№ 9

[Київ,] 28 січня 1908 р.

Дорогий Михайло Сергієвич!

Вибачте, будь ласка, що загаявся з статьею⁴⁷. Діла було дуже багато. Все ж таки вчора ввечері статю скінчив в черновці. За три дні перепису (так довго, бо, може, щось виправлю, та є і другі діла). Тоді вишлю. Якщо не спіздниться і придасться Вам – буду радий, коли надрукуєте. Як ні, то повернете мені, будь ласка, рукопис. Як же живете? Коли приїдете до Кийова?⁴⁸ Перекажіть, будь ласка, моє шанування Марії Спирид[о]новні⁴⁹.

Ваш В. Леонтович

1908 р. Янв[аря], 28 ст. ст.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 28. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 10

[Київ, лютий – початок березня 1908 р.]⁵⁰

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Рукопис статті про “Дзвін”⁵¹ вислав позавчора заказною бандеролею. Якщо стаття Вам придасться – буду дуже радий, коли надрукуєте її у “Вістнику”; якщо ні – будь ласка, перешліть мені рукопис. Вибачте, що загаявся. Як почав переписувати, довелося дещо переробляти і виправляти. Властне кажучи, я і тепер ще хотів би дещо

Листи Володимира Леонтовича...

погладити та посправляти, та вже нікуди далі тягти, то й послав. Але, як се можливо, зробіть, будь ласка: дайте наказ в контору, щоб мені прислано коректуру переглянути. Якщо будете друкувати, будь ласка, виправьте правопис, бо я, на сором собі, не дуже грамотний.

Будь ласка, перекажіть моє шанування Марії Сільвестровні. Юлія Волод[иміровна] досилає свій поклон. Коли збираєтеся до нас?

Ваш В. Леонтович

Про справу інститута⁵² В[асиль] Ф[едорович] з Влад[иміром] Бон[іфатієвичем]⁵³ ще не розмовляв. В[асиль] Ф[едорович] почував себе сей час не дуже добре, то через те ще не зібрався до Вл[адиміра] Б[оніфатієви]ча.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 102–103. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 11

[Київ,] 20 березня 1908 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що не міг дослати Вам рукописів через Вашого посланця. Він прийшов, коли я був в д[окто]ра Петровського⁵⁴, і саме в той час, як ми сиділи при вечері. Були при тім і чужі, так що ніяково було покинути всіх, щоб зараз йти додому. Я переказав посланцеві, щоб почекав мене. Але мусів, мабуть, довше затриматися в П[етров]ського, ніж посланцеві можна було чекати. Через те, коли я прийшов додому, то вже його не було. Посилаю зараз обидва рукописи.

Оповідання д. Черкасенка⁵⁵, правду мовити, не дуже мені вподобалося. Тіпи зовсім не видержані і поводяться часом так, як саме таким людям, яких хоче змалювати автор, не відповідає поводитися. Кінець штучний. Вся будова така, що справляє вражіння, ніби автор не знає, як би звести до купи свої вражіння, і часто без потреби кидається чи в той, чи в інчий бік, але все ж таки, може, при біді, як нема чого кращого, можна друкувати, бо є гарні місця. А якби можна було побалакати з автором, щоб він дещо переробив, то можна було б виправити все оповідання, щоб було і зовсім “приличне”.

Пьеса <нерозбірливо> зовсім не [с]подобалася.

Посилаю обидві речі разом з цім наказною бандеролею. Вчора був на засіданні Губерн[ського] Правління – Устав затверджено з деякими змінами⁵⁶. Зміни такі.

Головніши:

1) Обмежено територію, на якій Товариство має право працювати, 5[-ма] губерніями: Київ[ська], Подол[ська], Волин[ська], Черніг[івська] і Полтавська.

2) “На випадок ліквідації ліквідаційна комісія призначає, куди повернути масток Товариства” (так було); перероблено так: “якому Товариству з тих, що переслідують аналогічну мету”. Кажуть, що інакше члени ліквідаційної комісії могли б розібрати масток Товариства собі, і що через те не можуть оставити ту редакцію сього пункта, яка була.

Можно буде забрати Устав через 2 тижні.

Прошу Вас вклонитися низенько Марії Сільвестровні.

Бажаючи Вам усього найкращого

Ваш В. Леонтович

1908 р. 20 Марця

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 32–35. Оригінал, автограф, рукопис.

Світлана ПАНЬКОВА

№ 12

[Київ,] 7 травня 1908 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, що забарився з відповіддю на Вашого першого листа⁵⁷. Як він прийшов – я не був в Києві, а впісля знаючи, що Ви виїдете з Риму⁵⁸, боявся, що не застане моя відповідь там.

Як пишете, я побалакав вже з Вас[илем] Фед[орови]чем за “Вістник” і маю наказ передати до редакції 2000 карб[ованців], в мірі потреби по 500 карб[ованців] на місяць. Завтра занесу до редакції чек. Щодо питання про Інститут, то й досі не можу зважитися зняти сю розмову з В[асилем] Х[ведорови]чем⁵⁹, вважаючи на те, що він ще не зовсім видужав, а настрої у його зараз дуже тяжкий. Та й думаю, що найкраще з ним про се побалакати, коли вже буде надрукований Статут Товариства. А я з цім винен і дуже прохаю мене вибачити: загаявся і тільки сьогодні піду в Губернське Правління по Статут⁶⁰ та віддам його до редакції для друку.

Винен дуже і за рецензію на Винниченкові оповідання. Досі не вправився її скласти. Така рецензія вимагала б вільного зовсім часу, щоб можно було віддатися її обдумуванню, а його, на лихо, ніяк немає. Скоріше складу Вам рецензії на “Терновий Вінок” та “Пальмове Гілля”⁶¹, II част[ину], а Винниченка поборою хіба серед літа, коли житиму на селі. Вибачте за се, будь ласка.

Пакунок з рукописами дістав сьогодні у редакції. Радо їх передивлюся.

Прохаю Вас низенько вклонитися Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1908 р. Мая, 7

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 29–31. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 13

[Оріхівщина,] 5 січня 1909 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Здоровлю Вас з Новим роком і бажаю Вам всього найкращого, здоров'я і сил на дальшу працю!

Вибачте, будь ласка, що не зайшов у Києві – мордували мене усякими ділами аж до 24[-го], так що тікав, зкінчивши їх, з Києва, не оглядаючись. Вибачте також, що не писав довго, повернувшись додому. Юлія Волод[иміровна] заслабла і була дуже недужа, ще і тепер лежить, хоч вже, дякувати Богові, їй краще.

За справу видання Наукового товариства кийовського гомонів з В[асилем] Х[ведорови]чем. В[асиль] Х[ведорови]ч сказав передати Вам за минулий рік останні 500 карб[ованців] і обіцяв на рік 1909 – 1500 карб[ованців]⁶². Буду незабаром у Києві – на 15[-те], коли розглядатиметься справа В[олодиміра] М[ихайлови]ча⁶³, яко свідок напевне, і тоді, якщо Ви будете ще в Києві, буду у Вас, то побачимося⁶⁴. Як же Ви вже збираєтеся виїздити, то, будь ласка, зоставте листом розпорядження Ваше щодо вище згаданих грошей.

Бажаю щиро Вам, Марії Сільвестровні і Каті усього найкращого.

Бувайте здорові.

Ваш Вол. Леонтович

1909 р. Янв[аря], 5

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 40–41. Оригінал, автограф, рукопис.

Листи Володимира Леонтовича...

№ 14

[Київ,] 12 червня 1909 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Завтра бачитимуся з Вас[илем] Ф[едоровичем] і перекажу йому те, що доручаєте⁶⁵, а тоді сповіщу Вас, яку дістану відповідь.

З найбільшим поваженням та щирістю

В. Леонтович

1909 р. Іюня, 12

Вибачте, будь ласка, що пишу до Вас без конверти. Я приїхав на час, то не маю тут конвертів, а боюся затримати довго Вашого посланця, поки пошлю до крамниці.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 42. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 15

[Київ,] 11 квітня 1910 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Сьогодні, повернувшись додому, пізно ввечері одержав Вашу записку. Завтра вранці мушу виїхати з Кийова днів на три. Як повернуся, зразу заїду до Вас, щоб умовитися щодо числа, коли зібратися⁶⁶.

З найбільшими поваженням[и] та щирістю

В. Леонтович

1910 р. Квітня, 11

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 43. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 16

[Київ,] 24 квітня 1910 р.

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Квітки, спасибі, одержав. З В[асилем] Ф[едоровичем] поговорю сіми днями і сповіщу Вас. Хотілося б наперед розпитать Вас про діло подробніше⁶⁷, якби знати, коли б міг з Вами побачитися, застати дома.

Перекажіть, будь ласка, моє найбільше шанування Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1910 р. Апр[еля], 24

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 44. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 17

[Київ,] 29 квітня 1910 р.

Дорогий і високоповажний Михайле Сергієвичу!

З приводу панни Шевченкової⁶⁸ розмовляв з Василем Федоровичем. Вас[иль] Фед[орович] згожується на поміч її науці давати щороку від 100 до 200 карб[ованців].

Світлана ПАНЬКОВА

Якби при іншій якій допомозі, напр[иклад,] львівській стіпендії абощо, – сего було б досить. Хотів сьогодні (29[-го]) бути в Вас, щоб позгодитися про се, але ніяк не зміг, а завтра (30[-го]) виїду на кілька день з Кийова. Отже, про становище сії справи зповідіаю Вас сім листом через п. Шевченко. Будь ласка, обміркуйте, чи з тими засобами можна їй щось порадити, і якщо можна, то не відмовьте написати, що саме думаете з нею робити, щоб переказати про се Вас[илію] Ф[едорови]чу; і куди я мушу передати асігновані гроши.

Дуже жаль мені, що не міг сьогодні побачитися з Вами, боюся, що тепер, поки повернуся, Ви вже виїдете з Кийова⁶⁹, і ми, може, не скоро побачимося. Отже, бажаю Вам усього найкращого і прохаю дуже вклонитися Марії Сільвестровні.

Ваш Вол. Леонтович

1910 р. Апреля, 29

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 45–47. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 18

[Київ,] 2 січня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте мені, будь ласка, я дуже винен перед Вами, що ще не балакав з Вас[илем] Ф[едорови]чем⁷⁰. Вчора хотів, але застав у його кількох чоловік (родичи), що приходили з новорічною візитою. Перечекав усіх, думав тоді побалакати, але як лишилися самі, то Вас[иль] Фед[орович] був вже так втомлений, що я не зважився, а сьогодні, не знаючи, що се так невідмінно сьогодні було б Вам треба, не був у Вас[иля] Ф[едоровича]. Зразу вранці були спішні діла, впісля ж хотів поодписуватися, бо зібралося богацько листів. Пішов би зараз, але ж уже п'ята година, і поки доїду, то знов буде пізно роз[по]чинати розмову. А не маючи наказу від Вас[иля] Ф[едоровича], хоч як я певен, що все буде гаразд, не можу ж видати чеки. Отже, будь ласка, вибачте і перечикайте до завтра. Завтра вранці я поїду до В[асиля] Ф[едорови]ча і невідмінно поговорю з їм, заберу з собою і книжку чеків, а від Василя Федоровича заїду до Вас.

Ваш щирий В. Леонтович

1911 р. Января, 2

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 48–49. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 19

[Київ,] 14 січня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Якщо післязавтра не виїду, то привезу Вам чек, а як виїду, то передам через А[ндрія] М[ионовича]⁷¹.

Ваш В. Леонт[ович]

1911 р. Янв[аря], 14

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 51. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 20

[Київ,] 17 січня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Дякую дуже за присилку квіток. Якщо треба, то решту можна і зараз видати, розуміється.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Янв[аря], 17

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 50. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 21

[Київ,] 12 березня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

8 к[арбованців] 50 к[оп.] через посланця Вашого посилаю. Відколи писав Вам, збірався до Вас щодня, але за цей час мусів поїхати в Сидірівку (маєток В[асиля] Хв[едоровича])⁷²; повернувшись звідти, заболів на інфлюєнцу – пролежав 3 чи 4 дні, ледве видужав, та й то не вповні, мусів на один день їхати до себе в Полтавщину, викликаний телеграмою. Повернув звідти позавчора вранці, але позавчора і вчора весь день до пізньої доби мордували мене різні жиди з приводу здачі заводу Вас[иля] Фе[доровича] в оренду, бо кінчається орендний строк. Тим часом дуже треба бути у Вас чи бачитися властне з Вами, щоб наперед умовитися за характер тії рецензії⁷³, що Ви доручаєте. Книжку переглянув, деякі примітки поробив, теми мене цікавлять, але наперед, ніж писати, хотілося б знати, чи зйдемося у поглядах на їх.

Отже, хотів до Вас сьогодні ввечері, але ввечері кличуть у Шевченковській комітет⁷⁴, певен, що і Ви там будете, то там побачимося і за все поговоримо.

З дорученням Вашим до В[асиля] Х[ведоровича]⁷⁵ я досі ще все барився, не знав, що так скоро їдете, а думав краще одікласти ту справу, поки вирішиться питання про сдачу заводу В[асиля] Х[ведоровича] в оренду. Чому так – розкажу сьогодні ввечері, бо так багато писати. Але як думаєте, що треба спішитися, то зніму розмову завтра.

Ваш В. Леонтович

1911 р. 12 Мар[ця]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 52–54. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 22

[Київ,] 15 березня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Заповід д[обродія] Биховського⁷⁶, що надіслали, одержав і сховав до документів. Сьогодні ввечері збираюся бути у клубі⁷⁷ на рефераті д[октора] Стешенка, а завтра чи позавтрему невідмінно заїду до Вас.

Ваш В. Леонтович

1911 р. 15 Марця

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 55. Оригінал, автограф, рукопис.

Світлана ПАНЬКОВА

№ 23

[Київ,] 18 березня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

В мене є тільки один запасний примірник Статуту, якого і посилаю Вам.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Марця, 18

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 56. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 24

[Київ,] 3 квітня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

3 дні проїздив я по Полтавщині, а по повороті 3 дні пролежав хворий, так що тільки вчора ввечері вперше виходив з дому; через те ще нічого не міг написати, хоч за хворобу трохи до рецензії приготувався. Не знаю, чи напишу її до цієї книжки, бо у вівторок Віті вирізатимуть аденоїди, і хоч се, кажуть, пуста операція, але спокою не маю.

4 карб[ованців] за печатку і бланки посилаю. Вчора посланець од губернатора розпитував про наше Товариство⁷⁸. Лист Самійленка візьму до виконання. Коли виїдете? Хотілося б ще побачитися з Вами. Чи перебудете ще тут кілька днів? Питання про справу В[асиля] Ф[едоровича] ще не закінчилося, через те і я не починаю з ім ще розмови.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Апреля, 3

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 57, 59. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 25

[Київ,] 4 квітня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Спасибі Вам велике за співчуття. Вітя, слава Богу, почуває себе гаразд. Сьогодні вранці йому зробили операційку – раз писнув, як різнули, але з того часу почуває себе добре і веселий. Тільки все-таки ні вчора, ні сьогодні рецензією не займався і в Василя Федоровича не був, через те що дуже хвилювався, і от тепер не можу нічого Вам ще прислати і мушу, позичивши у Сірка очей, прохати Вас вибачити мені за моє недбальство. Так само не послав і подяки Биковському. Властне, ся річ мене клопоче. Подяку послати невідмінно треба скоріше, але не придумаю, у якій формі, та й підписати її треба б усьому урядові нашого Товариства, себто Вам, Е[вгенові] Х[арлампієвичу], М[иколі] В[італієвичу] і мені. Отже, чи не були б Ви ласкаві скласти подяку і підписати її, а я б завтра забіг до Вас по неї і здобув би підписи усіх членів наших та й послав би тоді Биковському. Буду в Вас вже надвечір, після того як побуваю в Вас[иля] Ф[едорови]ча.

Ваш Вол. Леонтович

1911 р. Апреля, 4

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 60–62. Оригінал, автограф, рукопис.

Листи Володимира Леонтовича...

№ 26

[Київ,] 8 квітня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Від щирого серця дуже дякую Вам за добру пам'ять і Ваш так приємний дарунок – Ваш твір⁷⁹.

Велике спасибі! Бажаю Вам, Марії Сільвестровні і Каті всього кращого, добро-го здоров'я і щасливої путі.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Квітня, 8

P. S. Як був у Вас, зовсім забувся за лист Биковському; чи не буде Вашої ласки прислати за Вашим підписом.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 63. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 27

[Київ,] 18 травня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що не одписував так довго. День від дня одкладав – хотілося щось написати Вам про головне Ваше запитання щодо справи з В[асилем] Хв[едоровичем].

Але як досі ще нічого не вдалося зробити з заводом, то й ніяк не зважувався зняти питання. Тим більше, що доводилося щодня розмовляти з В[асилем] Х[ведоровичем] про його діла власні, і він від тих розмов втомлювався, аж ніяково було турбовати його ще й новими справами. Нарешті сьогодні, визичивши в Сірка очей, приступив. Вас[иль] Хв[едорович] зразу неохоче прислухався, казав, що се діло вимагає, щоб його обміркувати, а він тепер втомлений, та й хотів одікласти се надалі; але тим часом С[офія] І[ванів]на⁸⁰ зацікавилася справою, сказала, що їй Ваш проект подобається і що сіми днями Вона сама здійме се питання, коли В[асиль] Хв[едорович] почуватиме себе краще, і думає, що, мабуть, пропозиція Ваша буде прийнята. Таким чином, тепер і я думаю, що се діло зробиться. Як дістану відповідь чи розпорядження – то зразу повідомлю Вас.

Вчора обміняв бомаги на ренту і сьогодні ренту передав з заявою моєю до Чернігівського суду Євг[енові] Х[арлампієви]чу, просячи його, щоб одіслав завтра, бо я сам дуже зайнятий і завтра вранці мушу їхати в Сидірівку. Зараз пишу В. І. С-ку⁸¹.

Також передав Є[вгенові] Х[арлампієвичу] для одсилки копію заповіту Биковського⁸² і листа до його.

За статтю та й оповідання простіть. Поки не виїду з Кийова (а се буде незабаром) – нічого не можу робити. Завіряю Вас, що на день приходить до мене в справах Сид[ірівського] заводу, а часом і інших, не менше як 10–15 жидів і розбивають весь час на дрібки, а в додачу, поки побалакаєш з одним, то так тобі він витрусить усі думки, що зразу після його одходу про писання немає чого і думати. Поки ж прийдеш до себе – знов присуне другий жид йому на зміну.

Низько вклонюся Марії Сільвестровні.

Міцно Вас цілую.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Мая, 18

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 64–67. Оригінал, автограф, рукопис.

Світлана ПАНЬКОВА

№ 28

[Київ, між 18 травня та 5 червня 1911 р.]⁸³

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

1) Справа за депозит В[асиля] Ф[едорови]ча⁸⁴ принципіально вирішена, але виконати її ніяк не маю часу – для того треба зобразити деякі справки і зробити деякі заяви і таке тощо, але ж весь сей час зранку і до ночі так зайнятий заводським ділом (Сидоровського заводу), а сьогодні або завтра мушу туди і їхати, що ніяк не було спромоги се діло довести до кінця. Я за се дуже на себе невдоволений, але дійсно не маю вільної хвили і не маю спочивку.

2) Як збіралося останнього разу, то виявилось, що на всі асігновки до 1 іюля не вистачає тіх грошей, які можемо до того часу одержати. Я здіймав тоді питання: в якій черзі що оплачувати, але, якщо я не забувся, мені здається, що се питання так і лишилося без відповіді. Може, Ви краще пам'ятаєте, то, будь ласка, нагадайте – скільки призначено і коли виплатити на побільшення гонорарів. У касі є зараз щось 700–800 карб[ованців].

Ваш В. Леонтович

P. S. Якщо пам'ятаєте, як рішено, то пришлю, скільки скажете.

P. S. P. S. Може так трапиться, що затримаюся тут скільки день, тоді подбаю, щоб зробити щось з приводу першого питання.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 87–88. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 29

[Оріхівщина,] 24 червня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Листа Вашого одержав тільки три дні назад, бо тепер вже живу на селі – привіз його мені Андрій Миронович. Переїхав я сюди з 5-го, але вже мусів звідси їздити знов до Кийова, і така шкода, що не одержав тоді Вашого листа, був би побалакав зразу з В[асилем] Хв[едоровичем], бо і він тоді ще пробував у Кийові.

Зараз він, мабуть, як не виїхав, то невдовзі поїде до себе на село. Отже, вибачте, що трохи забарився з Вашою справою; на листах не так зумію про неї поговорити, але думаю, що мені досить скоро доведеться знов поїхати до В[асиля] Ф[едоровича], і тоді погомоню з їм за підмоги для “Засіва”⁸⁵.

Таким чином бачите, Михайле Сергієвичу, що я досі ще не увівся на місці, бо недавно, 5[-го] чи що, переїхавши з Київа, вже раз вправився знов туди їздити; через те і через інчи діла досі ще ні за віщо не брався, але вже встиг трохи одпочити, то тепер потроху маю надію, що як не будуть дуже мене знов шарпати, то, може, щось напишу.

Як поїдете до Криворівні, то сповістіть, будь ласка, Вашу адресу там. “Ілюстрірована історія України” Ваша справляє тут дуже і дуже велике вражіння і, здається, іде дуже добре. Як же Ви живете? Що саме тепер робите?

Низенько вклоняюся Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Іюня, 24

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 68–70. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 30

Київ [після 6 жовтня 1911 р.]⁸⁶

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, дорогий Михайле Сергієвичу, що довго не писав Вам. Чув, що Ви виїхали до Італії⁸⁷, і не знав, куди адресувати Вам. Ціми днями був в мене Пав[ло] Ф[илипович]⁸⁸ з Вашим листом і переказав, що Ви скоро повертаєтеся до Львова, а звідти незабаром будете і до Кийова. П[авло]ві П[илипови]чові я передав 1000 к[арбованців] для “Засіву”, які дістав від В[асиля] Х[ведоровича] з приводу Вашого листу. А тепер дуже заклопотаний в такій справі. Є в мене до Вас дуже важне і дуже пильне діло. В цих днях збираюся і я на відпочивок до Італії⁸⁹ і хотів заїхати до Вас до Львова, але тепер боюся, щоб ми не розминулися, якщо Ви виїдете до Києва саме тоді, як я до Львова. Отже, дуже прохаю Вас, як одержите сього листа, телеграфувати мені, коли саме виїздите зі Львова, щоб я або поспішився до Вашого від’їзду, або почекав на Вас тут. Не турбував би Вас сім, якби справа не була так дуже важна⁹⁰.

Прошу переказати мое найглибше поваження Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

Адреса моя до телеграфу: Київ, Александровская, 21
Владиміру Леонтовичу

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 73–75. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 31

Київ [14 (27) жовтня 1911 р.]⁹¹

THERES HVOROBU⁹² NE SNAJU PEVNO MABUT SMOJU VIENAT 20 MOJE
TIN DNIV SBIRAETES PRYINATY POCZECAIU LEONTOVITCH

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 71. Телеграма на бланку.

№ 32

Київ [20 жовтня (2 листопада) 1911 р.]⁹³

VIEDU DVADZIATOGO POLOWINI DESIATOI VVETSCHORI LEONTO-
WITSCH

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 72. Телеграма на бланку.

№ 33

[Київ,] 11 січня 1912 р.

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Василь Федорович прохав переказати велику свою вдячність⁹⁴ і Вам, і Товариству імені Шевченка за ту велику честь, яку хотіли йому зробити обранням в почесні члени Товариства, але разом прохав, щоб його не вибірали. Вас[иль] Фед[орович] взагалі не любить займати якоесь видне місце, а тут, на його думку, і не личить йому бути почесним членом в науковім Товаристві, бо ж він сам на науковому полі не працює і не працював, то і видно було б, що він обраний не за наукову

Світлана ПАНЬКОВА

працю, а від сього він почував би себе ніяково. Переказую Вам сі слова Вас[иля] Фед[оровича] і дуже прохаю Вас, щоб направили діло відповідно сьому його проханню і не вибирали його.

Низенько вклоняюся Марії Сильвестровні і Вам.
Ваш В. Леонтович

1912 р. Янв[аря], 11

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 76–77. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 34

[Київ,] 17 січня 1912 р.

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Позаяк Ви не пишете, чи можна переслати чека через Вашого посланця, то перешлю Вам його завтра через Андрія Мироновича⁹⁵, бо сам їду сьогодні ввечері на 2 дні до себе, а повернуся 21-го вранці. Низенько вклоняюся Марії Сильвестровні.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Янв[аря], 17

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 78. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 35

[Київ,] 20 лютого 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Приїхав з Сидірівки два дні назад, але був зовсім хворий і тому не сповіщав Вас. Якщо Вам зручно – радий буду дуже, щоб побачитися у середу ввечері годин в 7 ½.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Февр[аля], 20

Якщо можна – перекажіть, будь ласка, моє прохання Миколі Вит[алієвичу]⁹⁶, бо не знаю його адреси.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 79–80. Оригінал, автограф, рукопис. Лист на поштівці з зазначеною адресою: Киев, угол Никольско-Ботанической и Паньковской. Собственный дом.

№ 36

[Київ,] 26 березня 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

В середу 11 рано буду в Вас. Спасибі, що узяли на себе сей клопіт. Книжки привезу. В клуб збиралися було зовсім сьогодні з дітьми, але вночі щось Оля занедужала, то не знаю вже як – чи буде їй краще; якщо видужає, то приїдемо, а ні, то навряд. Заяву з охотою підписав.

З найбільшими поваженнями та щирістю

В. Леонтович

1912 р. Марця, 26

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 81. Оригінал, автограф, рукопис.

Листи Володимира Леонтовича...

№ 37

[Київ,] 1 квітня 1912 р.

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Посилаю плед, що позичали, спасибі Вам, Михайлові Михайловичу⁹⁷.

Вас[иль] Ф[едорови]ч доручив мені передати на подорож Мик[оли] В[італієви]ча⁹⁸ 300 карб[ованців], які при першій нагоді передам.

Щодо складу книжок, то такої великої огороженої містини, як та хата, що ми розмовляли в редакції, на превеликий жаль, нема. Є у сараї комірчина з полом і дахом, але значно менша. Перекажіть, будь ласка, моє шанування Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Квітня, 1

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 82–83. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 38

[Київ,] 2 квітня 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Дуже буду дякувати Вам, коли прибудите до мене, і в назначену Вами годину чекаю Вас.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Апр[еля], 2

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 84. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 39

[Оріхівщина, ст. Ромодан

Лубенського повіту Полтавської губернії,]

[3 червня]⁹⁹ 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Справи добродійного товариства підпомоги науці та штуки в мене вже налагоджені. Так коло 10[-го] – 12[-го] буде в Києві Петро Ян[уаріє]в[ич]¹⁰⁰ – пишу і сподіваюся, що приїде і Ілля Людв[игович]¹⁰¹. Було б Вам велике спасибі, якби і Ви знайшли змоги приїхати під той час. Будь ласка, якщо можна – приїздіть і напишіть мені в Ромодан, чи будете?

Не пишу більше, бо сподіваюся скоро бачитися.

Низенько вклоняюся Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1912 р. 3 Іюля

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 85. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 40

[Київ,] 30 грудня 1912 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Ваш олівець знайшов і приставлю його завтра разом з рукописами до редакції.

Ваш В. Леонтович

1912 р. 30 Де[кабря]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 86. Оригінал, автограф, рукопис.

Світлана ПАНЬКОВА

№ 41

[Київ,] 23 квітня 1913 р.

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Не можу висловити, як мені обідно і прикро, що я ані міг встигнути вчора прийти додому, коли Ви, спасибі Вам, були в мене, ані сьогодні не міг прийти до Вас, як мені дуже-дуже хотілося. Сі останні дні мав такого клопоту, що ледве встиг обігнати головніше і, зовсім перетомлений, все ж таки не встиг всього зробити, не встиг і до Вас прийти. Міг би ще і сподівався зробити се ввечорі, та до мене прибув Євгеній Харлампович.

Будь ласка, перекажіть моє найглибше шанування Марії Сільвестровні.

Щиро бажаю Вам усього найкращого

Ваш В. Леонтович

1913 р. 23 Квітня

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 92–93. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 42

[Київ,] 23 травня 1913 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Посилаю всі листи мої і Юлії Вол[одиміровни] у Наукове товариство, добродіям, яким доручаємо наши голоси¹⁰², і “Видавничий спілці” прямо Вам разом з сім листом. Вибачте, будь ласка, що трохи з сім запізднися, бо виїздив з Кийова. Вибачте також, будь ласка, що турбую Вас сім, але думаю, що краще, коли усі потрібні документи будуть у Ваших руках і Ви вже, як схочите, так їх і поправите.

Завтра знов їду у Полтавщину, бо викликають мене присяжним засідателем. Повернуся до Кийова тільки на кілька день, 31[-го], і вже тоді виїду на все літо до себе і на вертатимуся до Кийова лиш випадково проїздом та на короткий час.

Бажаю Вам усього найкращого

Ваш Вол. Леонтович

1913 р. 23 Мая ст. ст.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 89–90. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 43

[Київ, 10 грудня 1913 р.]¹⁰³

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що я зважуюся турбувати Вас своїми клопотами, та не знаю, чи побачуся вже з П[авлом] Пил[иповичем] перед його подорожжю, а тим часом я ще не одержав від його квіток: 1) на 300 карб[ованців], що боргував на видатки видання моїх оповідань¹⁰⁴ і 2) на 300 карб[ованців], що передав йому вчора на втрати “Засіва”¹⁰⁵. Ми умовлялися, що при нагоді колись він дасть мені ті квітки, тим часом тепер їду я, далі він, і до 1 січня, може, не побачимося. Квіток же № 2 на 1 січня мені необхідно потрібний, а квіток № 1 однаково колись потрібно буде написати. Отже, дуже прохаю Вашої ласки: візьміть, будь ласка, в П[авла] П[илиповича] ці квітки і затримайте в себе, поки повернуся. Ще раз даруйте мені, прохаю Вас, сей

Листи Володимира Леонтовича...

клопіт, але Ви з П[авлом] П[илиповичем] мешкаєте в одному будинку, та й Вам відомі сі обидві справи.

Прошу Вас переказати мій уклін Високоповажній Марії Сільвестровні.
Уклоняюся П[авлу] П[илипови]чу.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 99–100. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 44

[Київ, 10 грудня 1913 р.]¹⁰⁶

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Повновласть взяв. Спасибі, що нагадали.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 109. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 45

[Київ, 14 грудня 1913 р.]¹⁰⁷

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Приїхав сьогодні. Євг[ен] Хар[лампієвич]¹⁰⁸ і Вол[одимір] Мих[айлович]¹⁰⁹ приїдуть завтра. Заходив розказати Вам про нашу подорож. На жаль, Вас не було дома. Побачимося, мабуть, у редакції.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 108. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 46

[Київ,] 12 березня 1914 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

За гроши я не забув, але Ви не сказали мені, на яке саме число вони потрібні, а щоб здобути їх – треба було б залишити папери, а се вимагало часу. Отже, не знаючи, що вони прить мали потрібні, я і відсунув се діло до повороту з дому, бо не почував себе добре та й мав багато клопоту. Завтра все се зроблю і ввечорі привезу гроши до Вас. Дуже дякую за запитини за себе і Олю, яка зараз у гімназії і тому не може сама подякувати.

Ваш В. Леонтович

1914 р. Марця, 12
Повернувся вчора ввечорі.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 94. Оригінал, автограф, рукопис.

Світлана ПАНЬКОВА

ЛИСТИ З ОРІЄНТОВНИМ ДАТУВАННЯМ

№ 47

[Київ, січень 1909 р.– березень 1911 р.]¹¹⁰

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Буду Вам без міри вдячний, якщо Ви будете в мене, як пишете, завтра (у п'ятницю) о 9[-ій] год[ині]. Буду, розумієся, весь вечір дома. Дуже і дуже прохаю дарувати мені, що не прибуваю сам до Вас. Позавтрьому, у суботу рано, Юл[ія] Вол[одиміровна] виїздить до Петербургу до лікарів, то завтра я не міг би сам вправитися виїхати з дому. Повернувся тільки сьогодні уночі.

Ваш Вол. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 105. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 48

[Київ, між 1909 та 1914 рр.]¹¹¹

Дорогий і високоповажний Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що роблю Вам клопіт. Вчора забувся у Вас свої калоши з буквою Л. Будь ласка, перешліть їх через сього посланця.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 104. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 49

[Київ, після 5 січня 1910 р.]¹¹²

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Не відмовте, будь ласка, прибути на засідання Товариства підпомогти науці і штуці у п'ятницю до моєї хати в 7 ½ г[один] ввечері. Низький поклон Марії Сільвестровні.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 107. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 50

[Київ, січень–лютий 1911 р.]¹¹³

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Щиро дякую за добре слово і вітаю Вас з поворотом. Завтра буду в В[асиля] Ф[едорови]ча і, якщо стан його здоров'я дозволить, зніму річ про те питання. Оповідання вчорні готове, але ні в Петербурзі, ні по повероті ще не мав часу з їм зайнятися.

З найбільшим поваженням

Ваш щирий В. Леонтович

Р. S. У вівторок ввечері на 2 дні їду до маєтку В[асиля] Ф[едорови]ча, але до того постараюся бути в Вас.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 101. Оригінал, автограф, рукопис.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Якщо видати гроши (1000 к[арбованців]) Науковом[у] Товариству зараз та викупити наши папери, яким строк у сьому місяці, то вже не буде чого давати Олесеві тепер. Видати зараз же можна хіба тоді, якщо Наук[ове] Т[овариство] зачекає з одержанням своїх, як же ні – то можна буде видати Т[овариству] їх після того, як, викупивши сей борг, що є, зробемо знов новий. Через те, що се питання невияснене, та через те, що не знаю, чи можна посилати гроши через Мін[у], лишаю всю справу до завтрього, коли побачимся.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 106. Оригінал, автограф, рукопис.

КОМЕНТАРІ

1. Вперше опубліковано: *Леонтович В. М.* Збір. тв.: У 4 т. / Авт. проекту вид. О. Леонтович. – К., 2006. – Т. 4. – С. 294. Публікується за оригіналом.

2. Йдеться про Мордовцева (Мордовця) Данила (1830–1905) – українського та російського письменника, історика, етнографа. М. Грушевський високо оцінював громадську діяльність та творчу спадщину Д. Мордовця, називаючи його “Нестором українського письменства” (*Грушевський М.* Данило Мордовець: Некрологічна замітка // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. LXVI. – С. 6–8). Особливо відзначав його історичну белетристику на українські теми. Твори Д. Мордовця друкувалися в ЛНВ, перші українські оповідання видані 1904 р. у Львові “Видавничою спілкою”. Заходами відомого українського мецената Є. Чикаленка при НТШ у Львові було засновано Фонд імені Д. Мордовця для преміювання літературних творів на історичну тематику, написаних українською мовою. Найвірогідніше, М. Грушевський не був учасником ювілейних заходів у Петербурзі, бо не згадується в детальних спогадах про цю подію Є. Чикаленка (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 168–174). На ювілеї Мордовцева були присутні представники Київської та Одеської громад, зокрема В. Науменко та Є. Чикаленко. Результатом урочистостей стало заснування Петербурзької української громади. Перше організаційне зібрання громади за участю О. Бородая, Ц. Білиловського, Є. Волянського, П. Саладилова та Є. Чикаленка відбулося на квартирі В. Леонтовича (Там само. – С. 173).

3. “Вестник Европы” – щомісячний історико-політичний та літературний журнал, виходив у Петербурзі у 1866–1918 pp. У 1866–1908 pp. журнал видавав та редагував М. Стасюлевич, у 1908–1916 pp. – видавець М. Ковалевський, редактор – К. Арсенєв, з 1916 р. – видавець Д. Овсяннико-Куликовський, редактор Д. Грім. Друкував праці з філософії, історії, економіки, права, твори російських письменників. Мав чітку західноєвропейську орієнтацію, підтримував політичні програми октябристів та кадетів.

4. “Русское богатство” – щомісячний літературний та науковий журнал, що виходив у Петербурзі в 1876–1918 pp. В історії видання виділяється декілька періодів, концепція яких визначалася складом видавців та редакторів. На 1896 р. його видавцями були Н. Михайловська та В. Короленко. До 1895 р. на чолі редакції стояли С. Кривенко та В. Воронцов, які пізніше заснували журнал “Новое слово”. З 1895 р.

натхненником журналу став М. Михайловський, до складу редакції входили В. Короленко, М. Анненський, О. Іванчин-Писарев.

5. “Новое слово” – щомісячний науково-літературний журнал, заснований 1895 р. у Петербурзі. На чолі редакції стояв С. Кривенко. Журнал був головним органом народництва. Закритий 1897 р.

6. На той час вийшли такі твори В. Леонтовича: Солдатський розрух. Бувальщина. Написав Володимир Левенко. Передрук з “Діла”. – Львів: 3 друкарні НТШ, 1891. – 43 с.; Пани й люди. Повість Володимира Левенка. – Львів: 3 Друкарні НТШ, 1893. – 168 с.; *Per pedes apostolorum* (Стопами апостолів): Образки з життя духовенства. Написав Володимир Левенко. – Львів, 1896. – 106 с. (вперше опубліковано в “Зорі” 1895 р.). Рецензії на ці твори подали у 1893–1896 рр. в “Зорі”, “Ділі”, “Житі і слові” В. Лукич та С. Томашівський.

7. “Зоря” – літературно-науковий і громадсько-культурний двотижневик (“письмо літературно-наукове для руських родин”). Виходив у Львові у 1880–1897 рр. Від 1885 р. – орган Товариства імені Шевченка (згодом – НТШ). Редактори: О. Партицький, Г. Цеглинський, О. Борковський, В. Левицький, О. Маковей, К. Паньківський та ін. У 1883–1886 рр. в редакції працював І. Франко. На 1893 р. журнал мав близько 400 передплатників. У 1894 р. заборонений царською цензурою для ввезення до Російської імперії, поширювався у Наддніпрянській Україні нелегально. В часописі друкувалися автори з усіх українських земель, в т. ч. й М. Грушевський. З 1898 р. на базі “Зорі” та видання І. Франка “Житє і слово” засновано “Літературно-науковий вістник”.

8. Зваживши на це прохання, М. Грушевський надіслав адресу, про що свідчить лист В. Леонтовича до А. Кримського від 2 лютого 1897 р. У ньому він зокрема писав: “[...] досі не знав Вашої адреси. До кого не обертався, всі відказували, що Ви у Сирії. А де саме, ніхто не знав. Тільки оце д[обродій] Грушевський був ласкавий відповісти і переслати Вашу докладну адресу, коли я надумався звернутися до нього” (*Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 341). В цілому лист присвячений оцінці белетристики А. Кримського.

9. “Складка” – літературний альманах, виходив у 1887, 1893, 1896 рр. у Харкові, у 1897 р. – у Петербурзі. Всього вийшло 4 книжки. Видавець і редактор перших двох – В. Александров, наступних – К. Білиловський.

10. Згадується батько дружини В. Леонтовича Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – філософ, літературознавець, фольклорист і громадський діяч, військовий інженер за фахом. Походив з козацько-старшинського роду (с. Денисівка Лубенського повіту на Полтавщині). Переслідувався царатом. Обраний дійсним членом НТШ з нагоди 40-ліття наукової діяльності за тиждень до смерті, повідомлення про що отримати не встиг. Помер 13 (26) листопада 1905 р. у Києві, де і похований. Був особисто знайомий з М. Грушевським та іншими членами НТШ, зокрема І. Франком та В. Гнатюком, зустрічався з ними влітку 1903 р. Листувався з львівським професором (листи В. Лесевича до М. Грушевського зберігаються: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 601). Завдяки М. Грушевському було видано збірку казок, записаних В. Лесевичем від мешканця с. Денисівки Радіона Чмихала (Оповідання Р. Ф. Чмихала / Зібрав В. Лесевич // *Етнографічний збірник*: Видання Етнографічної комісії НТШ. – Львів, 1904. – Т. 14. – 340 с.). “Вы сразу оценили, что его стоит поддержать, и действительно поддержали, да еще кроме этого блистательно поощрили старика, которому и не снилась такая награда”, – писав В. Лесевич до голови НТШ та тішився за свого земляка і за себе, адже його записи пролежали понад 10 років.

Листи Володимира Леонтовича...

М. Грушевський високо оцінював людські якості та наукові здобутки В. Лесевича. Характеризуючи його зацікавлення українством, у некрологічній замітці відзначав вплив на них “його зятя, звісного українського письменника Вол. Леонтовича” (*Грушевський М.* Володимир Лесевич – Іван Рудченко: Некрологічні замітки // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. LXVIII. – Кн. VI. – С. 2–8 (розділ “Miscellanea”). На початку 1906 р. в ЛНВ було опубліковано нарис П. Карманського “Памяти Володимира Лесевича” (ЛНВ. – Львів, 1905. – Т. XXXIII. – Кн. 1. – С. 137–142).

11. Цей лист було зачитано на засіданні Виділу НТШ 17 січня 1906 р. та ухвалено висловити подяку В. Леонтовичу за заходи у справі виконання заповіту В. Лесевича (Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Ч. 26. – С. 1–2). За звітами Бібліотеки НТШ відомо, що книгозбірня В. Лесевича надійшла двома партіями: 9 пакунків у квітні, 13 – у вересні 1906 р. (Там само. – Ч. 26. – С. 18–19; Ч. 27. – С. 16). Характеризуючи її зміст, працівники бібліотеки відзначали: “Зазначимо, що буде се найбогатша й найбільш систематична колекція філософічних творів (нім., франц., англ., італ., рос. й ин.) в Галичині, яку зміг зібрати тільки той, що ціле жите займався філософічними питаннями й виробив собі авторитетне ім'я не тільки в Росії, але також у Західній Європі” (Там само. – Ч. 26. – С. 19). На засіданні Виділу НТШ 26 вересня 1906 р. було ухвалено виділити додатково працівника для впорядкування колекції, оскільки на той час ще не надійшов її каталог. На кінець 1906 р. для книгозбірні В. Лесевича було виділено окрему кімнату, обладнано її новими шафами та освітленням, а з початку 1907 р. розпочато роботу з розміщення книжок (Там само. – Львів, 1906. – Ч. 28. – С. 2, 17).

12. У родинному маєтку батька на хуторі Оріхівщина Лубенського повіту Полтавської губернії (тепер село Оріхівка Лубенського району Полтавської області) 22 липня (ст. ст.) 1866 р. народився В. М. Леонтович. Його матір, Ольга Іванівна Леонтович (уроджена Альбранд) – рідна сестра дружини В. Ф. Смиренка, походила з французької емігрантської родини. 1909 р. на хуторі акціонерним товариством братів Леонтовичів було побудовано цукроварню. Як свідчить цей лист, в Оріхівщині зберігалася частина бібліотеки Володимира Лесевича.

13. Окремі спогади про В. В. Лесевича авторства В. М. Леонтовича невідомі. Він лише коротко згадує про розповіді тестя у “Спогадах про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління” (*Леонтович В. М.* Збір. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 314).

14. З листа В. Леонтовича до П. Стебницького від 22 жовтня 1906 р. відомо, що він займався переписуванням рукописів В. Лесевича (ймовірно, серед них і згаданого) і збирався приїхати з ними до Петербурга (*Леонтович В. М.* Збір. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 379).

15. Чернетку цього листа без підписів, написану рукою М. Грушевського та датовану за його щоденником 20-им березня 1906 р., виявлено в ЦДІАК (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 169, 169зв.).

“Високоповажний Володимир Миколаєвич!

Становище, зайняте редакцією «Громадської Думки», зазначене рядом фактів, – спеціально ж – її ексклюзивний партикуляризм супроти національної роботи <нерозбірливо>, сотворених на галицькій ґрунті працею поколінь галицьких і українських робітників, і відносини до поодиноких наших товаришів (як епізод з д[окто]ром Томашівським, що недавно став нам звістним в своїх подробицях), змушують нас звернутися до Вас як видавця й відповідального редактора з проханням не

уважати нас більше співробітниками «Громадської Думки» і зняти наші імена з реєстра співробітників і залишити дальшу безплатну висилку газети нам особисто. Не вважаючи на разі супроти нинішніх обставин відповідним виступити проти неї публічно, ми, однак, мусимо зняти з себе всяке підозріння в тім, мовби ми солідаризувалися з становищем редакції.

З щирим поваженням”.

Підставою до цієї заяви-листа стало звернення “До наших галицьких товаришів”, опубліковане 9 березня 1906 р. в “Громадській думці” (Ч. 55). Це була відповідь галицьким дописувачам, які нарікали на відмову друкувати їхні статті та значні редакційні втручання в тексти. У зверненні висловлювалося побажання до кореспондентів з Галичини “писати популярно, дуже простою народньою мовою, – такою, якою говорить у нас народ”. У цьому ж числі газети було подано коротку відповідь С. Томашівському, огляд якого про збірник на пошану М. Грушевського з нагоди його 10-літньої праці в Галичині з тієї ж причини було відхилено.

Отримавши згадане число газети, М. Грушевський занотував у щоденнику: “Самі прикrostи: в «Гром[адській] думці» появилася відповідь Томашівському і стаття до галичан; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колективну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 109). Відреагував на ці замітки і С. Томашівський. Відношенням до нього як автора або до самого М. Грушевського пояснював він у листі до вчителя причину відмови опублікувати огляд (Там само. – Спр. 792. – Арк. 213–214 зв.). Аргументи учня ще більше утвердили рішення щодо підготовки колективної заяви про вихід зі співробітників газети. 17 березня 1906 р. М. Грушевський узгодив це питання з І. Франком та В. Гнатюком (Там само. – Спр. 25. – Арк. 110), а вже 20 березня на засіданні Українсько-руської видавничої спілки зачитав проект листа, після чого було прийнято рішення відправити його редакції “Громадської думки”.

Інцидент викликав тривалу дискусію. Бажаючи залагодити конфлікт, 30 квітня 1906 р. у “Громадській думці” (№ 98) було опубліковано чергове звернення “До наших галицьких товаришів”. Пояснюючи, що в основі попереднього звернення до галицьких кореспондентів були лише національні інтереси, а не бажання образити, редакція газети все ж висловила свої вибачення за нетактовність.

16. Юлія Володимирівна Леонтович, дружина “власителя дібр”, була обрана звичайним членом НТШ ухвалою Виділу Товариства 26 вересня 1906 р. Певно, за меценатську діяльність родини у 1906–1916 рр. була звільнена від сплати членських вкладок (*Дядюк М. Участь жінок у діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Хронікально-біобібліографічний аспект) // З історії Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – С. 110*).

17. Наслідком низки редакційних зібрань та дискусій, ініційованих редактором “Киевской старины” В. П. Науменком за участю співробітників та діячів Київської громади, стало рішення видавати журнал з 1907 р. під назвою “Україна” за попередньою концепцією та редакцією. Як продовження “Киевской старины” журнал виходив впродовж одного 1907 р. Цій же проблемі присвячено і лист В. Леонтовича від 26 жовтня 1906 р. Дані кореспонденції є важливими джерелами до дискусії щодо злиття київських часописів (“Киевской старины” та “Нової громади”), які потерпали від фінансових негараздів, з “Записками НТШ” та особливо “Літературно-науковим вістником”, який вже з кінця 1906 р. було вирішено перенести до Києва.

18. Перспективи фінансового забезпечення “Ради” на 1907 р. детально обговорювалися у вересні–жовтні 1906 р. у листуванні Є. Чикаленка з М. Грушевським. Так, 26 вересня 1906 р. видавець газети писав: “Д[обродій] Левенко згодився з цією думкою, тобто, що коли редактором будете Ви або Русов, то можна сподіватися, що Вас[иль] Ф[едорович] не відмовить в запомозі” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 77). Думками з цього приводу М. Грушевський, очевидно, поділився з В. Леонтовичем, на що останній зреагував такою відповіддю. Однак відомо, що В. Смиренко виділив на “Раду” у 1907 р. 5 тис. руб. (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К., 2008. – С. 55). Підтримував її і в наступні роки. 4 листопада 1909 р. Є. Чикаленко писав до М. Грушевського: “Леонтович прислав мені цидулку, в якій сказано, що В[асиль] Ф[едорович] до[по]могатиме «Раді» і в 1910 році, але в якій сумі – не сказано” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 115).

19. Про непорозуміння В. Леонтовича з редакцією ще попередниці “Ради”, “Громадської думки”, відомо з його листа до П. Стебницького (*Леонтович В. М.* Збір. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 377) та спогадів Є. Чикаленка (*Чикаленко Є.* Спогади. – С. 317–319).

20. Так за назвою аналогічної петербурзької вищої школи називає В. Леонтович Політехнічний інститут.

21. Відомо, що жодного з цих варіантів М. Грушевський не прийняв і на певний час закриття питання щодо придбання земельної ділянки у Києві. Лише навесні 1908 р. повернувся до нього, вподобавши садибу на Паньківській, 9, яку разом з дружиною, сестрою та братом придбали в липні 1908 р. у купця П. Богатка за 46 700 руб.

22. Даний лист В. Леонтовича є важливим джерелом, що засвідчує розподіл симпатій щодо ідеї заснування українських кафедр в середовищі професури Київського університету. Пізніше, враховуючи цей “розклад”, М. Грушевський у своїй публіцистичній статті “Справа українських кафедр і наші наукові потреби”, написаній 16 лютого (1 березня) 1907 р., зауважить: “Судячи з тих відповідей, які дістали студенти-українці від ректора Київського університету, й інших аналогічних заяв і вияшень, трудно надіятися, щоб домагання української академічної молодіжі були прийняті й сповнені. Очевидно, справа ся потягнеться на довгі часи, як і справа українських кафедр в Галичині” (працю вперше опубліковано 1907 р. в ЛНВ (Т. XXXVII. – Кн. I–III); того ж року вона вийшла окремими брошурами українською та російською мовами у Києві та Петербурзі; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 458–484). Ще пізніше цей “розклад” проявиться і під час конкурсу 1907–1908 рр. на заміщення кафедри російської історії, участь у якому взяв М. Грушевський. За інформативними листами В. Перетца, відкритими опонентами вченого, а отже, і українства в цілому, і тоді однозначно залишалися М. Бубнов, Т. Флоринський, Ю. Кулаковський (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 687). Майже збігається і список прихильників, яких називає В. Перетц: “Теперь я вижу, что без Высшего украинского института – не обойтись. В университет ход запечатан. Я думал, что если Совет плох, то в факультете совесть дрогнет у кой-кого. Но этого не случилось, и мы (то есть я, Лециус, Лобода, Покровский, Павлуцкий) – приобрели лишь одного союзника!” (Там само. – Арк. 8–9зв.). Цим союзником міг бути Ф. Кнауер, названий В. Леонтовичем у числі відвертих прихильників українських кафедр. Підтверджує цю думку сам В. Перетц, ще коли агітував М. Грушевського подати свою кандидатуру на конкурс: “Конечно, при конкурсе – если бы Вы пожелали принять в

нем участие – солиднее Вас не было бы никого. [...] М[ожет] б[ыть,] предпочтете, чтобы Вас рекомендовала группа проф[ессоров]: Антон[ович], Довн[ар-Запольский], Павлуц[кий], я и двое немцев (Лециус і Кнауер. – С. П.)”. (Там само. – Арк. 29–30зв.).

23. Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – літературознавець, мовознавець, фольклорист. У 1904–1914 рр. – професор кафедри російської мови та словесності в Університеті св. Володимира. 1907 р. заснував при університеті “Семинарий русской филологии”. Академік Петербурзької АН та Української академії наук. В. Перетц одним з перших порушив питання про заснування українських кафедр в Університеті св. Володимира, подавши ще у травні 1906 р. обґрунтовану записку до Ради університету та оприлюднивши її на сторінках “Киевских откликов” та “Киевской старины”. 18 травня 1906 р. у листі до М. Грушевського він писав: “Борюсь теперь в университете за украинские кафедры и – увы – один; помогают лишь Павлуцкий и немец Лециус” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 687. – Арк. 10зв.). У 1907–1908 рр. під час конкурсу на заміщення посади професора кафедри російської історії університету ініціював, заохочував та підтримував найсоліднішу кандидатуру – М. Грушевського (Там само. – Спр. 687).

24. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, громадсько-політичний діяч. 1870 р. захистив магістерську, 1878 р. – докторську дисертацію при Університеті св. Володимира. Ординарний (1878), заслужений (1895) професор кафедри російської історії університету. Засновник наукової школи істориків-документалістів, до якої належав М. Грушевський. Член-кореспондент Петербурзької АН.

25. Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – історик. Ординарний (1888), заслужений професор (1898) кафедри всесвітньої історії Університету св. Володимира.

26. Павлуцький Григорій Григорович (1861–1924) – мистецтвознавець. Ординарний професор кафедри теорії та історії мистецтв Університету св. Володимира (1897–1924).

27. Кнауер Федір (Фрідріх) Іванович (1849–1917) – мовознавець. Ординарний (1890), заслужений (1909) професор кафедри порівняльного мовознавства і санскриту Університету св. Володимира.

28. Лециус Йосип Андрійович – професор класичної філології Університету св. Володимира.

29. Бубнов Микола Михайлович (1858–1943) – історик. Ординарний професор кафедри загальної історії (1895), декан історико-філологічного факультету (1905–1919) Університету св. Володимира.

30. Дашкевич Микола Павлович (1852–1908) – літературознавець. Ординарний професор кафедри історії західноєвропейських літератур (1890) Університету св. Володимира. 1906 р. очолив романо-германське відділення історико-філологічного факультету. Академік Петербурзької АН.

31. Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – вчений-славіст, візантолог. Ординарний (1888), заслужений (1907) професор кафедри слов'янської філології, декан історико-філологічного факультету (1890–1905) Університету св. Володимира. Член-кореспондент Петербурзької АН. Один з теоретиків українофобства, член-засновник Київського клубу російських націоналістів, постійний опонент М. Грушевського. На сторінках “Киевлянина” виступив із серією статей “Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм” (1899), у яких

Листи Володимира Леонтовича...

заперечував право існування української мови. З 1909 р. – голова Київського тимчасового комітету в справах друку.

32. Кулаковський Юліан Андрійович (1855–1919) – історик і археолог. Ординарний професор кафедри римської словесності Університету св. Володимира (1888). Член-кореспондент Петербурзької АН. Належав до групи консервативних професорів. Один з активних київських публіцистів великодержавницького спрямування. У 1915 р. в газеті “Киевлянин” виступив зі статтею “Русским людям, именующим себя «украинцами»” з численними необґрунтованими закидами проти наукової та громадської діяльності М. Грушевського.

33. Йдеться про Голубева Степана Тимофійовича (1848–1920) – дослідника церковної історії, з 1900 р. – ординарного професора кафедри церковної історії Університету св. Володимира, члена-кореспондента Петербурзької АН.

34. Сонні Адольф Ізраїлевич (1861–1922) – філолог, ординарний (1897), заслужений (1912) професор кафедри класичної філології Університету св. Володимира.

35. Ардашев Павло Миколайович (1865–1924?) – історик. Ординарний професор (1907) кафедри загальної історії Університету св. Володимира. Член Київського клубу російських націоналістів (1910). Українофоб.

36. Покровський Олексій Іванович (1868–1928) – фахівець з античної історії, екстраординарний професор кафедри загальної історії Університету св. Володимира (1906–1922).

37. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) – історик. Випускник Університету св. Володимира (1894), з яким пов’язано 20 років його професорсько-викладацької діяльності (1901–1920).

38. Голубовський Петро Васильович (1857–1907) – історик, дослідник середньовічної історії східних слов’ян. Учень В. Антоновича. З 1898 р. – професор кафедри російської історії Університету св. Володимира. Після його смерті М. Грушевський взяв участь у конкурсі на заміщення посади професора кафедри, але через шовіністичні настрої університетської професури не набрав достатньої кількості голосів.

39. Гіляров Олексій Микитович (1855–1938) – філософ, дослідник античної філософії. З 1887 р. – професор кафедри філософії Університету св. Володимира.

40. Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) – фольклорист, літературознавець, етнограф. Екстраординарний професор кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира (1904–1917). Від 1917 р. – ординарний професор університету. Академік ВУАН.

41. Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик. Ординарний (1871), заслужений (1892) професор кафедри російської історії Університету св. Володимира. Упродовж 1877–1880 рр. та 1883–1887 рр. – декан історико-філологічного факультету. Член-кореспондент (1893), академік (1914) Петербурзької АН. Академік Української академії наук (1921).

42. Челпанов Георгій Іванович (1862–1936) – російський психолог і філософ. Професор філософії Університету св. Володимира (1892–1907), згодом Московського університету.

43. Про хід збирання підписів під петицією студентів, укладеною на студентському віче 16 жовтня 1906 р., впродовж жовтня–листопада докладно інформувала “Рада”. Зібравши 1430 підписів, 27 листопада 1906 р. студенти подали своє звернення про заснування чотирьох українських кафедр ректорові університету М. Цитовичу

(Рада. – 1906. – 28 листопада, 29 листопада). Розглянувши подання студентів, Рада університету прийняла негативне рішення у цій справі (Рада. – 1906. – 14 грудня). І хоча студенти продовжували боротьбу і надалі, вона не увінчалася успіхом. Українських кафедр у Київському університеті відкрито не було. В. Перетц та А. Лобода запровадили курси лекцій з української літератури на Вищих жіночих курсах. У контексті боротьби за українські кафедри слід розглядати і участь М. Грушевського у конкурсі на заміщення кафедри російської історії університету, який тривав у 1907–1908 рр.

44. Ці самі думки В. Леонтович висловив і в листі від 22 жовтня 1906 р. до П. Стебницького: “Тепер в Університеті знялося питання про українські кафедри. Хочу зняти питання, чи не варт було б разом і од громадянства скласти петицію (та збирати скрізь підписи), яка підтримувала допоминання студентів. Але щоб всі ці петиції мали в очах ширшого суспільства, професорської Колегії та Уряду більшу вагу, мені здається, годилося, щоб українські учені вичитали сієї зими у Києві кожен по кілька публічних відчитів (лекцій), а ще краще, якби знайшовся хоч один-два приват-доценти, які почали б лекції з викладовою українською мовою не дожидуючи того, коли ці кафедри будуть офіційно затверджені і для удержання їх буде призначене від уряду жалування. (Мені здається, що якби на се знайти грошей, так було б навіть варт на один-другий рік призначити таким приват-доцентам громадське удержання, щоб вони мали змогу взятися до цього діла). Вважаю я, що заведення таких приватних курсів було б для справи дуже корисно. Се появило б усім, що є наукові сили, є слухачі, себто є потреба в таких кафедрах – не було б вже тоді в ворогів змоги одмагатися тим, що вимагання українців є тільки модні забаганки, які не мають жодної підстави в громадських потребах. Коли б такі курси велися через рік, се був би вже факт, проти якого не так би вже легко могли б змагатися. Се виявило б якусь силу в українстві, а сила завжди імпоує більш, ніж право” (*Леонтович В. М. Збір. тв. – Т. 4. – С. 379*). На жаль, коли М. Грушевський кинув клич заснування Інституту українознавства, не менш важливої інституції, аніж українські кафедри, і справа вимагала конкретних дій з боку В. Леонтовича – він не виявив належної активності щодо вирішення цієї проблеми, насамперед переконання В. Ф. Симиренка щодо фінансового забезпечення інституції (див. коментар до листа № 10).

45. Записка на звороті візитівки В. М. Леонтовича з його київською адресою (Київ, Александровская, 21-а). Зміст записки пов’язує її з сюжетами попередніх листів від 12 та 26 жовтня 1906 р. та дає підстави до датування. Уточнити дату дозволяє щоденник М. Грушевського, з якого відомо, що від 19 грудня 1906 р. до 14 січня 1907 р. вчений перебував у Києві й неодноразово зустрічався з В. Леонтовичем. Оскільки проблема пошуку садиби для М. Грушевського позитивно вирішена не була, В. Леонтович запропонував новий варіант її розв’язання.

46. Орієнтовно датовано за попередніми кореспонденціями, в яких обговорюється та сама тема про придбання М. Грушевським садиби у Києві через посередництво В. Леонтовича.

47. Йдеться про рецензійну статтю: *Леонтович В. Збірник “Дзвін” // ЛНВ. – Т. 41. – Кн. 3. – С. 606–618; передрук: Леонтович В. М. Збір. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 45–56. Основну увагу в рецензії автор приділяє аналізу п’єси В. Винниченка “Щаблі щастя”*.

48. М. Грушевський прибув до Києва 16 лютого 1908 р., де пробув до 26 лютого 1908 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 180зв.–182). Саме в цей

Листи Володимира Леонтовича...

приїзд було розпочато роботу із заснування Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві.

49. Тут В. Леонтович неправильно називає по батькові дружину Михайла Сергійовича Грушевського – треба Сильвестрівна, а не Спиридонівна.

50. Лист вперше опубліковано: *Леонтович В. М.* Збір. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 295. Публікується за автографом. Датовано за згадкою про рецензійну статтю на журнал “Дзвін”, про яку йдеться також у попередньому листі, та датою її опублікування у березневій книжці “Літературно-наукового вістника”. Проте лист не міг бути написаний пізніше 8 березня 1908 р., оскільки згадується В. Б. Антонович, який помер 8 березня 1908 р.

51. “Дзвін” – літературно-публіцистичний збірник однойменного видавничого товариства, заснованого у Києві 1907 р. В. Винниченком, І. Личком та П. Понятенком. Перший номер вийшов у листопаді 1907 р. Анонсований другий збірник не вийшов через фінансові проблеми. Видання відновлено у 1913 р. заходами В. Винниченка, Ю. Тищенко (Сірого) за фінансової підтримки Л. Юркевича.

52. Йдеться про Інститут українознавства, концепцію, програму і навіть фінансовий проект якого розробив М. Грушевський та подав у статті “Чи не спроможеться?” (ЛНВ. – 1907. – Т. XL. – Кн. XII. – С. 418–425; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 347–352). Сподіваючись на підтримку проекту, М. Грушевський наголошував: “Правда, се річ досить коштовна і складна, яку на рублеві складки не організуєм. Але ми на Україні хоч небагато, але ж маємо і таких людей, яким по силам було б навіть одному чоловіку організувати такий науковий інститут, про який я хочу отсе говорити. Треба тільки тих людей заінтересувати сею справою, представивши їй вагу і потребу”. Звісно, мав на увазі В. Ф. Смиренка, сподіваючись, що саме В. М. Леонтович донесе до нього “вагу і потребу” цієї інституції. Як свідчить лист Є. Чикаленка до М. Грушевського від 7 грудня (ст. ст.) 1907 р., проблема інституту обговорювалася відразу після виходу статті вченого: “По словам Влад[имира] Мик[олаевича], Василь Федорович не проти принципіально, але де ж взяти мільон рублів – ?! – Взагалі про се ще, мов, треба радитись” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 99). Проте надалі Леонтович не виявив належної енергії для переконання В. Смиренка, не виправдавши надії вченого.

Отримавши цього листа та прибувши до Києва, М. Грушевський вже при особистих зустрічах з В. Леонтовичем 21–23 лютого 1908 р. знову порушував проблему інституту. Довіряючи запевненням, що Василь Смиренко виділить 100 тис. руб., разом з В. Леонтовичем та Є. Чикаленком почав розробляти проект товариства для легалізації справи організації та фінансування Інституту українознавства. По суті, це товариство надавало юридичного статусу відомому “комітету спадкоємців” (в різний час до нього входили В. Антонович, Т. Рильський, І. Шраг, В. Науменко, М. Лисенко, М. Комаров, Д. Багалій, В. Леонтович, М. Грушевський, Є. Чикаленко та ін.), створеному для розпорядження відсотками з призначеного на українські справи капіталу В. Смиренка. Сам М. Грушевський називав проектоване товариство “Товариством для Семир[енкових] грошей” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 182).

У короткий термін Михайло Сергійович Грушевський уклав проект Статуту Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, ознайомив з ним завідувача діловодства Київського губернського у справах про товариства “присутствія” С. Щоголева, організував підготовку відповідної заяви для затвердження

Статуту від імені співзасновників товариства (М. Лисенко, Є. Чикаленко, В. Леонтович, М. Грушевський). В. Антонович, якого хотіли долучити до цієї справи, хворів, і зустрітися з ним не вдалося. 26 лютого 1908 р. вчений повернувся до Львова, де за декілька днів зредагував Статут і відіслав його до Києва на руки Є. Чикаленка. В наступний приїзд, 14 березня 1908 р., через хворобу В. Леонтовича М. Грушевському самому довелося відвозити документ до “Присутствія” (Там само. – Арк. 181зв.–182зв., 184). 19 березня 1908 р. з незначними змінами Статут затвердили, про що В. Леонтович повідомив М. Грушевському наступного дня (див. лист від 20 березня 1908 р.).

Так постало Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, ідея якого виходила з потреби створення Інституту українознавства. 3 вересня 1908 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: “Лисенко запитав про нове Т-во, Леонт[ович] – буцім Сим[еренко] казав, що як інші даватимуть, то й він, бо самі 100 тис. нічого не значать, діло дуже гарне – але 100 тис. нічого тут не зроблять. Тут і вийшла кислота” (Там само. – Арк. 209зв.). Що ж до фінансування інституту, то як свідчать епістолярні та мемуарні джерела, коштів безпосередньо для цієї мети виділено не було. Ця безперспективність була відома М. Грушевському, одну з причин він пояснює у щоденнику: “що ж до Наук[ового] інституту, то моя статя зробила на Семиренка вражінне неприємне; властиво на Семиренчиху: «Вл[адимир] Бон[ифатійович] не так би говорив» – жадає, наче княжить” (Там само. – Арк. 213зв.; запис від 25 вересня 1908 р.).

Товариство ж, яке мало право користуватися лише відсотками з 100 000 руб., виділених В. Семиренком, підтримувало газети, видання Українського наукового товариства у Києві, окремих письменників та діячів культури. Реально почало діяти після зборів, які відбулися 5 січня 1910 р. На них головою було обрано В. Леонтовича, скарбником – В. Семиренка. Цю подію описав у щоденнику М. Грушевський: “Потім я поїхав до Леонтовича, застав і Чикаленка, приїхав і Лисенко. Уконституювали Т[овариств]о, вибравши Леонтовича головою (він пропонував мене, але очевидно було йому приємно, коли я настояв, щоб він був), Леонт[ович] запропонував скарбником Семиренка, ми потім жартували, що Сем[иренко] мусить щось покласти для ревізії. Передав Л[еонтович] резолюцію: 2 т[исячі] на Наук[ове] Т[овариств]о і 2 тис[ячі] на ЛНВ” (*Грич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 101).

Детальний коментар до цього сюжету постає зі щоденника Є. Чикаленка (запис від 4 вересня 1908 р.): “В. Леонтович не раз висловлювався, що В. Ф. Семиренко вважає свій масток громадською власністю і по смерті хотів би його вжити на якусь велике громадське діло. [...] Грушевському й прийшла думка, що добре було б заснувати нам Інститут українознавства, проект якого він виловив в «Л[ітературно]-н[ауковому] віснику» 1907 р., № 12. Коли ми пішли до Леонтовича і Грушевський розказав свій проект, то Леонтович почав всі свої доводи викладати проти цієї думки. Але Грушевський спокійно доводив вагу такого інституту – доводив, що він матиме незрівнянно більшу вагу, ніж українська гімназія, про заснування якої говорив торік Леонтович. Ми просили улаштувати нам побачення з В. Ф. Семиренком, в надії, що на цю мету той зараз дасть з мільйон рублів. Нарешті Леонтович обіцяв нас звести з В. Ф. Семиренком, але так і зима минула, а ми й не бачили його. Покійний Антонович обіцяв теж побалакати з В. Ф. Семиренком, але обидва вони не виходили цілу зиму з хати і теж не бачились, так Антонович і вмер, не сказавши

йому. Весною 1908 року, коли приїхав Грушевський і зробив докір Леонтовичу, що він не виконав обіцянки, то він засоромився і обіцяв зробити цими днями. Нарешті він нам сказав, що В. Ф. Смиренко хворий, не може нас прийняти, що він цілком спочуває думці заснувати Інститут українознавства, але таких великих грошей не дасть, а дасть 100 тисяч руб., щоб тільки користуватися % з них. [...] Рішили ми, що найкраще заснувати таке товариство, яке б розпоряджало цими грішми” (*Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – С. 23–24*).

53. Добре знаючи довірливі відносини В. Смиренка і В. Антоновича, М. Грушевський ще на початку 1908 р. спробував залучити свого вчителя до вирішення проблеми фінансування проекту майбутнього Інституту українознавства. На цю думку пристає і В. Леонтович. 11–12 січня 1908 р. вчений записав у щоденнику: “Ми з Чикал[енком] ходили до Антон[овича] – щоб він впливав на Семиренка в тім же, бо й Леонт[ович] в останній розмові (7/І), де я дуже з тим на нього поставав, висловив бажання, щоб Ант[онович] поговорив про се з Семиренком” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 176–176зв.).

54. Йдеться про П. Вас. Петровського, лікаря невропатолога, приятеля В. Леонтовича, якого він згадує в листі до М. Коцюбинського від 16 (3) вересня 1911 р.: “Вже третій рік д-р Петровський посилає мене за кордон відпочити” (*Леонтович В. М. Збір. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 326*). Згадується також у привітанні письменника з новим 1912-м роком. Листи до Михайла Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Т. III. – С. 183).

55. У липневій книжці ЛНВ за 1908 р. було опубліковано оповідання Спиридо-на Черкасенка “А потім? (З недавніх настроїв)” (1908. – Т. XLIII. – Кн. VII. – С. 41–56). Ймовірно, саме цей твір характеризує В. Леонтович.

56. Мається на увазі Статут Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, автором якого був М. Грушевський. Затверджений 19 березня 1908 р. Київським губернським у справах про товариства “присутствием”. Виданий українською мовою окремою брошурою. Цей же статут згадується і в листі В. Леонтовича від 7 травня 1908 р. (Про мету заснування та перебіг подій з організації товариства див. коментар до листа № 10).

57. Кожне звернення М. Грушевського до В. Леонтовича у справі фінансування ЛНВ, ілюстрованих часописів “Село” і “Засів”, видань УНТ тощо створювало певний дискомфорт для вченого. Подібний настрої зафіксовано і з приводу згаданого листа: “Написав до Леонтовича в справі субсидії – треба проковтнути жабу” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 209–209 зв.; запис за 2 травня 1908 р.).

58. За щоденниковими нотатками М. Грушевського відомо, що з 22 березня до 24 квітня (ст. ст.) 1908 р. він разом з дружиною Марією та донькою Катериною подорожував Італією (Венеція, Рим, Неаполь та інші місця). 27 квітня через Відень повернувся до Львова (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 184зв.–186). Це вже була третя мандрівка вченого до Італії. Першу він здійснив разом з І. Франком з 26 березня по 10 квітня (ст. ст.) (8–23 квітня н. ст.) 1904 р.; другу – вже з дружиною та чотирирічною донькою – у серпні того ж року. У листі до сестри Ганни Михайло та Марія Грушевські писали про враження доньки Катерини: “Кулюня веде себе дуже гарно, нема з нею ніякого клопоту, ходить з нами всюди і робить 8 кілометрів на день, ще й підскакує по дорозі” (Збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. – Дк–7523; лист від 12 (25) серпня 1904 р.). Результатом подорожі 1908 р. стала оригінальна праця історика “По світу. З подорожних вражень” – белетризовані розповіді-захоплення перлинами світового мистецтва. Вперше опубліковано в

ЛНВ у 1908–1909 рр. у восьми подачах. Пізніше, після чергової подорожі 1911 р., М. Грушевський задумав видати твір окремою книжкою, але цей проект не було здійснено. Варіанти твору див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2008. – Т. 11. – С. 331–466; 486–580.

59. Ймовірно, у відповідь на листовні звернення М. Грушевського В. Леонтович вже вдруге (див. лист № 10 за лютий 1908 р.) змушений пояснювати свої зволікання щодо полагодження з В. Симиренком справи фінансової підтримки проекту Інституту українознавства. Хоча насправді не зважувався ще й через власну позицію, бо ще раніше в розмові з Є. Чикаленком зауважував, “що з 4–5 тисячами на рік нічого не зробиш, а більше грошей не видно, то й не варт і починати” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 103–104). У такому ж настрої відбулася і його розмова з І. Джиджорою (Там само. – Т. 4. – С. 161).

Не втрачаючи надії і після цього листа, 12 травня 1908 р. М. Грушевський виїхав до Києва. 13 травня вже на місці “написав Леонтовичу, що приїхав, але там не прийняли листа, сказали, що він поїхав” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 187). Обурений, 15 травня М. Грушевський записав у щоденнику: “З Леонтовичем виходить анекдот скверний. Він дістав мій лист, де я його повідомляв про день приїзда й зазначав ті питання, к[от]рі треба б розв’язати (м[іж] ін[шим] виділення капіталу для Наук[ового] Інституту), і виїхав, мабуть, [у] вівторок же, а пробуде весь час, поки я буду в Києві. Я написав до Симиренка, посилаючися на те, що Л[еонтович]а вже не побачу, мабуть, – там сказали, що листів не приймають, тільки з пошти – хоч карточку мою прийняли. Я післав по пошті” (Там само. – Арк. 188–188зв.).

Нарікав Грушевський на цю ситуацію і в листі від 18–19 травня 1908 р. до свого учня Івана Джиджори: “Леонтович, здається, утік від мене, забарикадував Симиренка – хоч я лиш з тим і їхав, щоб прискорити введення в жите початків Наук[ового] інст[итуту]” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 165). На цю кореспонденцію І. Джиджора відповідав: “З листу П. Проф. я не вповні здаю собі справу, які заходи робили П. Проф. у Києві, але я не згоден з тим, що на Київ можна махнути рукою. Не знаю також, як П. Проф. думають уладити справу – конкретно – з Науковим інститутом, однак наскільки я знаю, то тих 100 000 у Леонтовича все-таки можна буде видерти. [...] Київ повинен бути головним центром уваги” (Там само. – С. 167).

60. Про зволікання В. Леонтовича щодо отримання Статуту відомо також з листа Є. Чикаленка до М. Грушевського від 5 травня 1908 р.: “Ніяк не добьюсь, аби В[олодимир] М[иколаєвич] взяв з Присутствія Устав, бо треба ж його перекласти та надрукувати хоч з сотню примірників” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 103).

61. Цю пропозицію В. Леонтович подав після розмови з І. Джиджорою, з яким підтримував добрі взаємини ще від часу, коли той завідував конторою та редакцією ЛНВ у Києві впродовж 1907 р. Зокрема, 25 квітня 1908 р. І. Джиджора писав М. Грушевському: “Леонтовича я на власну руку просив написати про «Терновий вінок» і другу частину Кримського «Пальмового гилля», яке щойно вийшло” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 159–160). Йдеться про видання: *Кримський А.* Терновий вінок: Літературно-артистичний альманах / Під ред. О. Коваленка. – К., 1908; Пальмове гилля: Екзотичні поезії. – М., 1908. – Ч. II: 1903–1908. Рецензій В. Леонтовича на ці видання в ЛНВ опубліковано не було. На обидві частини поезій та поетичних перекладів А. Кримського “Пальмове гилля” подав рецензію М. Євшан (ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – Кн. XII. – С. 570–576).

62. Зі щоденника М. Грушевського відомо, що 17 грудня 1908 р. він звернувся до В. Леонтовича з листом щодо виділення “підмоги” Українському науковому товариству у Києві (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 231зв.). Як і всі інші, цю справу В. Леонтович повинен був узгодити з В. Смиренком, а тому її вирішення затягувалося. Отримавши нарешті цю довгождану позитивну відповідь, 10 січня 1909 р. М. Грушевський записав у щоденнику: “Се дуже мало, проте і се мене утішило досить” (Там само. – Арк. 237зв.). Проте уже ці запевнення В. Леонтовича дали підставу М. Грушевському на засіданні Ради УНТ 11 січня 1909 р. доповісти про вишукані засоби для видань УНТ на 1909 р. в сумі 1500 руб. та додаткові до 1909 р. ще 500 руб., про які і йдеться у даному листі (ІР НБУВ. – Ф. X. – № 32919. – Арк. 13зв.–14). Всю суму, 2 тис руб., М. Грушевський отримав 26 березня 1909 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 257–258зв.; ІР НБУВ. – Ф. X. – № 32919. – Арк. 14зв.–15). Наступний транш у сумі 2 тис. руб. було виділено на 1910 р. (Гурич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. – С. 101).

63. Йдеться про земляка В. Леонтовича, відомого громадсько-політичного і земського діяча, землевласника, члена Братства тарасівців, Української народної партії, депутата І Державної думи Росії, видавця газети “Хлібороб” (Лубни, 1905) Шемета Володимира Михайловича (1873–1933). За свою діяльність переслідувався царською владою. На початку 1909 р. разом з братом був засуджений у справі “Лубенської республіки”, але суд змушений був їх виправдати. Заставу за братів вніс Є. Чикаленко.

64. М. Грушевський дійсно відклав свій від’їзд до Львова, щоб вирішити ще одне важливе питання: “добути тисячу з «комітету спадкоємців»”. 15 січня 1909 р. на зустрічі членів комітету у складі М. Грушевського, Є. Чикаленка та В. Леонтовича було розглянуто і ухвалено питання про виділення цих 1000 руб., на які вже 17 січня було переслано чек (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 239). На черговому засіданні Ради УНТ 18 січня голова товариства доповів про отримані кошти. Прийнято постанову про призначення їх на оренду окремого приміщення, хоча І. Стешенко висловився проти такого використання зазначеної суми (“грошей шкода”). Пояснення М. Грушевського, що кошти мають цільове призначення і в разі заперечення їх можна повернути, вплинули на І. Стешенка, який “зрікся опозиції навіки” (Там само). Пошуки відповідного офісу закінчилися тим, що у будинку на вулиці Володимирській, 42, де знаходився Український клуб, у серпні 1909 р. УНТ орендувало на 2 роки окреме помешкання, але за домовленістю з клубом свої публічні засідання продовжували проводити у їхній залі щосереді вечорами (ІР НБУВ. – Ф. X. – № 32919. – Арк. 14, 15зв.–16, 17). Пізніше, у серпні 1912 р. – липні 1913 р. УНТ спільно з редакцією та конторою ЛНВ містилося за адресою вул. Велика Підвальна, 14, кв. 30, де займало дві кімнати. З весни 1919 р. секції, комісії, Рада УНТ та музейні фонди розмістилися в будинку на Трьохсвятительській, 23 (сучасна вул. Десятинна, 9), який Товариству заповіли Смиренки.

65. Лист написаний в той час, коли М. Грушевський перебував у Києві. Запис у щоденнику М. Грушевського того ж дня дозволяє з’ясувати сутність прохання, з яким він через посередництво В. Леонтовича звертався до В. Смиренка: “В справі музею писав Леонтовичу і дістав «любезну» відповідь” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 277). Ймовірно, йдеться про кошти на Музей УНТ, який в цей час почав активно формувати свою збірку.

66. Йдеться про збори Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, які відбулися 16 квітня 1910 р. Розглянуті питання детально описав у щоденнику М. Грушевський: “Вечером засідання Ради тов[ариства] підмоги; грошей обмаль; Чикал[енко] вніс для Доман[ицького]. Я піддержав; натомість справа підмоги для педагог[ічної] часописи Русових не пройшла; in spre ухвалили для Лисенка 500 р. на видання, буде друкувати «Тараса Бульбу». Потім пішли до чаю, не удалось поговорити про субсидію Наук[овому] тов[ариству], почав говорити, а Юл[ія] Владим[ирівна] перебила!” (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. – С. 112).

67. За змістом наступного листа йдеться, найвірогідніше, про допомогу Л. Шевченко.

68. Йдеться про онуку брата Тараса Шевченка Микити Людмилу Прокопівну Шевченко (1895–1969). Злиденне життя багатодітної родини після смерті батька змусило 14-річну дівчину податися з рідної Кирилівки на заробітки. У квітні 1910 р. вона листовно звернулася до М. Грушевського з проханням “вишукати мені засобів для моєї учоби”. Через посередництво В. Леонтовича вчений намагався знайти підтримку для дівчини у В. Смиренка. Спільними зусиллями, за безпосередньої участі М. Грушевського, Людмила отримала можливість навчатися в Перемишльському жіночому ліцеї (1910–1917). Усі ці роки листувалася з істориком (корпус листів зберігся: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 831). Згодом студіювала етнографію в Київському археологічному інституті. У 1920-х – на початку 1930-х рр. співпрацювала з Історичними установами ВУАН, зокрема Кабінетом примітивної культури під керівництвом Катерини Грушевської. Збирала та опрацьовувала фольклорно-етнографічні матеріали. З 1934 р. працювала в Інституті матеріальної культури; у 1947–1963 рр. – Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Детально див.: *Боряк О.* Наукова й польова діяльність етнографа Людмили Шевченко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2009. – Ч. 16. – С. 8–17.

69. М. Грушевський перебував у Києві з 7 квітня по 4 травня (ст. ст.) 1909 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 334–339).

70. Можна передбачити, що цього разу М. Грушевський звертався з проханням підтримати газету “Село” на 1911 р. Нарікаючи на фінансові негаразди, у вступній статті під назвою “З Новим роком!” вчений наголошував: “При добрій волі наших людей газета наша повинна розходитись [в] три-чотири рази більше, ніж розходить-ся тепер, і тоді від неї і користь була б більша людям, і стояла б вона на своїх ногах міцно. На газету нашу не дасть грошей ні казна, ні земство. Доводиться тим же людям, що коло неї працюють, ще й грошей своїх докладати, і за сі два роки положено до неї тих грошенят чимало, а як сього року, 1911, громадянство наше, селяни та робітники своєї газети не підтримають краще, то знову прийдеться докладати” (Село. – 1911. – № 1. – 1 січня. – С. 2; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 278–279). Проте М. Грушевський був свідомий того, що за рахунок лише передплатників газета не виживе, і мусив дбати про її фінансове забезпечення через В. Смиренка, який у попередні роки підтримував “Село”. За змістом коротких записок В. Леонтовича до М. Грушевського від 14 та 17 січня 1911 р. зрозуміло, що кошти М. Грушевський отримав.

71. Андрій Миронович Литвиненко – архітектор, приятель В. Леонтовича. Мешкав у будинку В. Леонтовича на вул. Олександрівській, 21. Надавав консультації

Листи Володимира Леонтовича...

М. Грушевському щодо спорудження Академічного дому, проектування прибуткового будинку на Паньківській, 9. Наприкінці 1906 р. за дорученням вченого займався пошуками приміщення для київської контори та редакції ЛНВ.

72. У селі Сидорівці Канівського повіту Київської губернії (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) В. Ф. Смиренко придбав руїни старої державної цукроварні та побудував нову на новітньому технологічному рівні. Окрім того, Сидорівка стала унікальним культурно-освітнім осередком. Відсотки від прибутків цукроварні В. Ф. Смиренко виділяв на підтримку української культури, науки, книговидання. Як пише у своїх спогадах В. Леонтович, через конфлікт зі службовцями цукроварні 1905 р. Василь Федорович “не схотів далі сам провадити завод, а віддав його в оренду та оселився в Києві, звідки тільки на літо на недовгий час приїздив до Сидорівки” (*Леонтович В. М.* Збір. тв.: У 4 т. / Авт. проекту вид. О. Леонтович. – К., 2005. – Т. 3: Повість. Спогади. – С. 163–175).

73. У 1911 р. в “Літературно-науковому вістнику” рецензії В. Леонтовича не друкувалися, хоча про підготовку до роботи над дорученою рецензією він згадує і в листі до М. Грушевського від 3 квітня 1911 р.

74. Об’єднаний комітет зі спорудження пам’ятника Т. Г. Шевченку в Києві створений згідно з постановою Київської міської думи від 15 вересня 1905 р. на чолі з її головою І. Дьяковим (з квітня 1911 р. – гласним Думи І. І. Щітківським). І лише 6 жовтня 1908 р. Дума затвердила інструкцію Об’єданого комітету, його завдання і обов’язки, які передбачали збір пожертв, вибір місця для встановлення монументу, оголошення конкурсу, обрання журі. М. Грушевський був членом комітету, від імені НТШ брав участь у виборі журі. Впродовж 1909–1913 рр. комітет провів 4 міжнародні конкурси, розглянув 158 проектів. Згадане зібрання було пов’язане з другим конкурсом проекту пам’ятника Кобзареві. Детально діяльність комітету висвітлювали “Рада” та ЛНВ.

75. Аналіз листів від 12 березня (№ 21), 3 квітня (№ 24), 4 квітня (№ 25), 18 травня (№ 27) та листа, написаного орієнтовно між 18 травня та 5 червня 1911 р. (№ 28), показує, що впродовж цього періоду В. Леонтович намагався виконати доручення М. Грушевського щодо підтримки В. Смиренком його чергового проекту. За поясненнями В. Леонтовича, полагодити цю справу він не міг через невідкладні проблеми здачі в оренду цукроварні В. Смиренка в Сидорівці. З листа від 18 травня відомо, що проект підтримала дружина мецената Софія Іванівна, а вже в наступній кореспонденції подається важлива, хоча і закрита для однозначного розуміння суті, інформація: “Справа про депозит В[асиля] Ф[едорови]ча принципіально вирішена”. З листування осіб, утаємничених в основні національні проекти, – Є. Чикаленка та П. Стебницького – відомо, що саме в цей час обговорювалася ідея С. Ерастова щодо заснування українського банку. Зокрема, з цього приводу 17 березня 1911 р. П. Стебницький іронічно писав: “А зате як ця нація вміє при нагоді думкою багатіти! Скільки ж там було того люду, що так легко думає назбирати мільон на банк? Мабуть, рублів на тридцять було? Еге, коли ждати того мільона, щоб заснувати банк, то я краще хочу на хутір... Нехай вже управляє банком хтось інший. Я певний, що фахівців знайдеться досить. Аби був мільон, а управителів набіжить стільки, що я за ними не потовплюсь. Що ж, – а властивці сахарень в тому банкові теж братимуть участь чи ні?” (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 256). Можна припустити, що справа заснування банку могла бути предметом звернення М. С. Грушевського до В. Ф. Смиренка і що саме цей проект міг сподобатися С. І. Смиренку.

76. Йдеться про нотаріуса з Луцька Михайла Андрійовича Биковського (у цьому листі В. Леонтович помилково пише прізвище “Биховський”). Відомості про нього подає у своїй кореспонденції від 22 листопада 1910 р. до Михайла Грушевського письменник, публіцист Модест Левицький (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 597. – Арк. 111–114). На схилі літ М. Биковський вирішив заощаджені за життя кошти (50 000 руб.) заповісти на просвіту “волинського народу, бо він найтемніший з усієї України”. Виходячи зі своїх міркувань, він склав духовницю на користь Київського навчального округу для підтримки найкращих і найбільш необхідних вчителів з Волині. Довідавшись про таке рішення, М. Левицький зі своїм приятелем вирішили переконати М. Биковського змінити заповіт, адже з погляду адміністрації округу “найкращі вчителі – то найгірші для народу”. Пораду записати кошти на певну людину або групу людей нотаріус зустрів насторожено, хоча зауважив, що з усіх відомих українців довіряє лише Грушевському: “Якби мені познайомитися з Грушевським! Йому я повірив би, він людина розумна і такий вже щирий українець, що я був би спокійний за свої гроші”. Врешті погодився змінити заповіт, склавши його на користь українських вчителів чи вчительську семінарію, але до того часу, поки не буде можливості відкривати українські школи, обергати кошти на видання книжок для народу. Написати новий заповіт він вирішив у Києві, щоб мати нагоду познайомитися та порадитися з М. Грушевським. Описавши всю цю історію, М. П. Левицький радив М. С. Грушевському написати листа і підтримати “старого своїм авторитетом”. Як свідчить лист М. Биковського до М. Грушевського від 12 квітня 1911 р., ця зустріч відбулася і заповіт було укладено, проте зміст його невідомий (Там само. – Спр. 341. – С. 1–2). За листами В. Леонтовича до М. Грушевського від 4 квітня та 18 травня 1911 р., де йдеться про копію заповіту та подяку від імені усіх членів-засновників Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, можна передбачити, що розпорядником коштів М. Биковський призначив це товариство. Випадки укладання заповітів на користь цієї громадської інституції відомі з листування Є. Чикаленка із П. Стебницьким. Зокрема, у відповідь на запитання петербурзького приятеля про “великі капітали, які мають незабаром поступити до товариства аж з двох боків”, Євген Харлампійович 21 квітня 1912 р. писав: “Т[овариств]ву «науки і штуки», справді, один добродій зробив заповіт, але потім переробив його, та я так і знав, бо то шахрай” (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 302). Ця репліка не стосується М. Биковського, адже він продовжував листуватися з М. Грушевським. У листі від 11 грудня 1913 р., підписаному “Свідомий українець”, Биковський порушував питання про неможливість придбати брошуру “Украинский вопрос”, яка цікавила і його самого, і багатьох його знайомих (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 341. – С. 5).

77. З початку 1909 р. у приміщенні Українського клубу (вул. Володимирська, 42) Українське наукове товариство у Києві проводило свої публічні засідання, на яких заслуховувалися реферати, читалися лекції тощо. І хоча з серпня 1909 р. до серпня 1912 р. за цією ж адресою УНТ орендувало власне помешкання, публічні засідання продовжували відбуватися в вечірні години у клубі.

78. Діяльність Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві і раніше була під пильним оком влади. Так, у жовтні 1910 р. київський губернатор звернувся до начальника Київського охоронного відділення М. М. Кулябка з проханням “обратить внимание на незаконное направление деятельности

Листи Володимира Леонтовича...

просветительных обществ” та посилити за ними спостереження. У списку з 24-х товариств було і Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві (Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2193. – Арк. 1–7зв.).

79. Йдеться про “Ілюстровану історію України” М. Грушевського, яка вийшла навесні 1911 р.

80. Софія Іванівна Смиренко (уроджена Альбранд) – дружина В. Ф. Смиренка. Походила з родини французьких аристократів, які емігрували в Україну після Великої французької революції. Після смерті чоловіка призначила все майно, записане в його духовниці, на українські справи (див.: *Ковалинський В.* Заповіти Смиренків // *Ковалинський В.* Київські мініатюри. – К., 2004. – Кн. 3. – С. 346–378). Рідна сестра матері Володимира Леонтовича.

81. Особу не встановлено.

82. З проханням вислати копію заповіту М. Биковський звернувся в листі до М. Грушевського від 12 квітня 1911 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 1–2).

83. Підставою для орієнтовного датування (між 18 травня та 5 червня 1911 р.) стала згадка про клопоти з цукроварнею В. Смиренка у Сидорівці, про які не раз наголошувалося у листах від 12 березня, 15 березня та 18 травня 1911 р. У листі від 24 червня 1911 р. проблема заводу вже так гостро не стоїть, але вказується дата виїзду В. Леонтовича з Києва – 5 червня. Додатковим аргументом датування може бути фраза з цього листа “до 1 юля”. Пов’язує названі кореспонденції між 12 березня і 24 червня 1911 р. і спільний сюжет щодо проекту, з яким звертався М. Грушевський до В. Смиренка через В. Леонтовича. І саме в цьому листі повідомляється про принципове вирішення справи. Див. коментар до листа від 12 березня 1911 р. (№ 21).

84. Див. коментар до листа від 12 березня 1911 р.

85. Через тиждень після закриття через цензурні утиски газети “Село” (3 вересня 1909 р. – 24 лютого 1911 р.) з 4 березня 1911 р. почав виходити український ілюстрований народний тижневик для селян і робітників “Засів”. Редактори-видавці: В. Товстоніс, О. Степаненко. На сторінках тижневика було видруковано декілька статей М. Грушевського, якому належала ідея його видання. Як і її попередниця, газета мала проблеми як з цензурою, так і з передплатниками. Її вихід залежав від підтримки головного мецената – В. Смиренка. Як свідчить наступний лист В. Леонтовича та лист Ю. Тищенка (Сірого) до М. Грушевського від 6 жовтня 1911 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – С. 42–49), В. Смиренко виділив для газети 1000 руб.

86. Лист датовано за згадкою у листі Ю. Тищенка (Сірого) до М. Грушевського від 6 жовтня 1911 р. про отримані в той день 1000 руб. для “Засіву” (Там само).

87. У період між 15 (28) вересня – 12 (25) жовтня 1911 р. М. Грушевський подорожував Італією, відвідавши Рим, Венецію, Болонью, Флоренцію, Пізу, Равенну, Мілан.

88. Йдеться про Юрія Тищенка (Сірого), який у 1907–1913 рр. завідував конторою та книгарнею ЛНВ у Києві, видавничими справами М. Грушевського.

89. В. М. Леонтович виїхав з Києва 20 жовтня 1911 р., про що сповістив М. Грушевського телеграмою (див. лист № 32). Детальний план подорожі подав у листі до М. М. Коцюбинського від 11 (24) жовтня 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Т. III / Упор. та комент. В. Мазного. – С. 174–175). Згодом з

різних міст Італії надсилав до Коцюбинського коротші чи довші нотатки про свої враження, зустрічався з ним на Капрі (Там само. – С. 176–181). В останньому листі з Ніцци від 3 січня (н. ст.) 1912 р. сповіщав, що виїде до Києва через два дні (Там само. – С. 181).

90. Певне світло на цю “важну справу” проливає запис за 21 жовтня 1911 р. у щоденнику М. Грушевського, який зберігся лише в купюрах Київського губернського жандармського управління: “21 октября того же года имеется записъ, сделанная во Львове: «...Джиджора встретил Леонтовича и привез его, который сейчас же приступил к делу, что Семиренко хотел бы теперь же передать тысяч двести в распоряжение комитета наследников и поместить во Львове при Т-ве Шевченка, что ли, только как это сделать. Поговорили про это...»” (*Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 2006. – Т. ССЛІ: Праці Історично-філософської секції. – С. 615). Невідомо, чи вдалося реалізувати задум відразу, але невдовзі, за рік, ця воля мецената відіграла важливу роль у набутті НТШ будинку на Чарнецького, 24.

23 листопада (ст. ст.) 1912 р. у Києві від імені “комітету спадкоємців” було підписано наступного листа: “Довідавшись від професора М. С. Грушевського про потребу в грошах, яку терпить тепер Наукове товариство імені Шевченка, і про симпатичні заміри його щодо побудовання спеціального будинку для бібліотеки та поширення своїх книгарських операцій на російській Україні, ми, спочуваючи сим замірам, так важним для культурного українського життя, пропонуємо Науковому товариству імені Шевченка сто тисяч рублів в позику на отсих загальних умовах, – до ближшого сформулювання і переведення котрих уповажнюємо проф. М. С. Грушевського. Наукове товариство імені Шевченка буде платити на сі гроші по 4 $\frac{3}{4}$ % протягом перших трьох років, починаючи з 1 січня н. с[т]. 1913 р., а потім по 4 $\frac{1}{4}$ %, виплачуючи сі % піврічно наперед. Процентами сими, а також позиченими грошима, будуть розпоряджатись підписані, крім них – Михайло Комаров, нотар в Одесі, а також ті особи, котрих вони собі до розпорядження сими грошима приберуть. [Далі йдуть юридичні норми щодо прав підписаних осіб]: Володимир Миколаєвич Леонтович, Михайло Сергійович Грушевський, Євген Харлампович Чикаленко, Ілля Людвигович Шраг, Петро Януарович Стебницький”. [Підписи власноручні] (ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 406. – Арк. 2–2зв.). 15 (2) березня 1914 р. до цього списку осіб, які мали право розпоряджатися позичкою та відсотками з неї, були додані імена Сергія Олександровича Єфремова та Федора Павловича Матушевського (Там само. – Арк. 3).

91. Телеграма датована за збереженням на бланку поштовим штемпелем Львова з датою: 27/X 1911.

92. У листі до М. Коцюбинського В. Леонтович сповіщав про намір виїхати до Італії близько 15 жовтня (ст. ст.) 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 172–174). Проте плани змінилися: він змушений був затриматися через стоматологічні проблеми (Там само. – С. 174–175). Вірогідно, на той час він уже мав відомості про повернення М. Грушевського до Львова. Щоб не розминутися, телеграфував про перенесення дня виїзду.

93. Телеграма датована за листом В. Леонтовича до М. Коцюбинського від 20 жовтня (2 листопада) 1911 р., у якому він писав: “Сьогодні в 9 год[ин] 35 хв[илин] ввечера виїжджу з Києва. Спинюся на 1–2 дні у Львові” (Листи до Михайла Коцю-

бинського. – Т. III. – С. 176). Як свідчить щоденник М. Грушевського, до Львова В. Леонтович прибув 21 жовтня (3 листопада) 1911 р. (*Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років... – С. 615).

94. Певно, М. Грушевський зважив на це прохання: в числі почесних членів НТШ В. Смиренко не значиться.

95. Йдеться про Литвиненка Андрія Мироновича. Див. коментар до листа від 14 січня 1911 р.

96. Згадується Микола Віталійович Лисенко.

97. Йдеться про М. Коцюбинського. Наприкінці березня (ст. ст.) 1912 р., повертаючись з Капрі, письменник заїхав до Києва, а звідти вирушив пароплавом до Чернігова. У Києві він зустрічався, зокрема, з М. Грушевським, про що свідчить згадка в листі В. Леонтовича до М. Коцюбинського від 29 квітня (ст. ст.) 1912 р.: “Деся Ви застудилися? Чи тоді, як їздили до Мих[айла] С[ергійови]ча, чи на пароході?” (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 186). Можливо, на час зустрічі з М. Грушевським письменник почувався вже зле, і певні обставини змусили його “позичити” плед.

98. Кошти призначалися для Миколи Віталійовича Лисенка. За його листами відомо, що в середині червня 1912 р. він виїхав на лікування до бальнеологічного і кардіологічного курорту Найгейм (Німеччина) для лікування серця, де пробув до середини липня 1912 р. (Микола Лисенко. Листи / Упор. Р. Скорульська. – К., 2004. – С. 467–477).

99. В. Леонтович помиляється у датуванні свого листа 3-ім липня 1912 р. Інші джерела, зокрема лист Є. Чикаленка до М. Грушевського від 8 червня 1912 р. за-свідчують, що згадані збори Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві намічались на 10–12 червня 1912 р.: “Не знаю, як то воно вийде, що Вас не буде сими днями в Києві, бо Влад[имир] Мик[олаєвич] пише мені, що між 10–12 червня він скликає нараду, в якій й Ви заінтересовані. [...] Все-таки не розумію – як-то складеться ота нарада без Вас? Хіба, може, Ви списались з сього приводу з Влад[имиром] Миколаєвичом?” (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 123). Виправив помилку сам М. Грушевський. Отримавши листа і зрозумівши неточність, вгорі праворуч він надписав олівцем: “Одержав 7/VI, четв[ер], відписав: 8/VI, телегр[афував]: 10/VI”. Ці уточнення також однозначно вказують, що вчений не брав участі у зібранні товариства.

100. Йдеться про Стебницького Петра Януарійовича (1862–1923) – громадсько-політичного діяча, публіциста, письменника, одного з керівників Української громади у Петербурзі, секретаря, голови Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг (Петербург), члена “комітету спадкоємців” спадщини В. Смиренка та Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві. Дякуючи своєму приятелю Є. Чикаленкові, був добре обізнаний зі справою заснування та діяльності Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві. Так, 17 березня 1908 р. Євген Харлампійович повідомляв: “Я й забув Вам сказати, що ми заснували тут Товариство під назвою «Украинское общество содействия науке, литературе и искусству» і подали устав по начальству. Учредители: Леонтович, Грушевський, Лисенко і я. Членами поки що мають бути ще Шраг, Комар, Ви та Смиренко” (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 87). 8 січня 1910 р. П. Я. Стебницький був обраний членом товариства (Там само. – С. 178). За змістом листів П. Стебницького до Є. Чикаленка за

червень 1912 р. відомо, що Петро Януарійович взяв участь у згаданій нараді Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві (Там само. – С. 308–309).

101. Йдеться про Іллю Людвіговича Шрага (1847–1919) – українського громадсько-політичного діяча, публіциста, адвоката, голову Чернігівського окружного суду, депутата І Державної думи Росії, голову чернігівської “Просвіти”, члена “комітету спадкоємців” спадщини В. Смиренка та Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві.

102. Йдеться про передачу своїх голосів для голосування на Загальних зборах НТШ, які відбулися 16 (29) червня 1913 р. Протокольний звіт зборів подала “Хроніка НТШ” (Хроніка НТШ. – Львів, 1913. – Ч. 55. – С. 5–6). Детально хід зібрання описав М. Грушевський у листі до Є. Чикаленка від 23 липня (5 серпня) 1913 р. (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 129–131). Підсумком цього зібрання стала ухвала про скликання на кінець року Надзвичайних зборів для прийняття нового статуту. Некоректна поведінка опозиції М. Грушевського на зборах 16 (29) червня 1913 р. стала останньою краплею, яка змусила вченого відмовитися від головування в товаристві.

103. Підставою для орієнтовного датування (рік та місяць) стала згадка про видання збірки оповідань В. Леонтовича, яка вийшла 1913 р., а також відомий факт біографії Юрія Тищенка (Сірого) (Павла Пилиповича Лаврова), який наприкінці 1913 р. через загрозу арешту змушений був залишити Київ. Про ці обставини він згадував: “Моя активна праця на книгарському полі тривала від 1907 року до кінця 1913-го, тобто шість років. У 1913 році про моє псевдоавстрійське походження знало вже більше людей, ніж треба. А після певних попереджень було видно, що надалі лишатися мені в Києві небезпечно. По нараді з М. С. Грушевським я вирішив принаймні на деякий час залишити Київ. [...] Перед самими Різдвяними святами я виїхав з України як австрійський громадянин, за паспортом Лаврова, а вже по трьох чи чотирьох днях після мого виїзду в книгарні ЛНВ з’явилася царська жандармерія з ордером, по якому мали мене заарештувати як небезпечного політичного злочинця. Про це я довідався, вже перебуваючи у Львові. Не спиняючися надовго у Львові, виїхав я до США” (*Тищенко Ю.* Книгарні “Літературно-наукового вісника” на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник (Українська Вільна Академія Наук у США). – Нью-Йорк, 1953. – С. 125–126). Точну дату листа встановлено за записом за 9 грудня 1913 р. у щоденнику М. Грушевського, що зберігся в купюрах Київського губернського жандармського управління: “...Семиренко, не взираючи на убеждения Софии Ивановны, не согласился покрыть дефицит «Села», «Засіва», дал только 300 руб., потому я внес 150 из своих...” (*Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років... – С. 616). Отже, передавши 9 грудня 1913 р. (“вчора”) кошти на покриття “Засіву”, наступного дня (“тепер”) В. Леонтович разом з Є. Х. Чикаленком та В. Шеметом виїхав до Львова на Надзвичайні збори НТШ. У день від’їзду написав даного листа. Див. коментар до наступного документа.

104. *Леонтович В.* Старе й нове. – Львів; К., 1913. – 212 с.

105. Хоча на той час газета “Засів” була закрита, В. Леонтович на неодноразове нагадування М. Грушевського частково виконав обіцянку про покриття дефіциту видання.

106. Ця лаконічна записка, найвірогідніше, пов’язана з поїздкою В. Леонтовича на Надзвичайні збори НТШ, які відбулися 26 (13) грудня 1913 р., і була написана

перед самим від'їздом, 10 (23) грудня 1913 р. (див. коментар до наступного листа (№ 45)). Готуючись до зборів, на яких передбачалося прийняття нового статуту, проект якого викликав шквал критики з боку насамперед наддніпрянських членів товариства, прихильники М. Грушевського О. Роздольський, В. Гарасимчук, М. Мочульський, І. Джиджора та М. Федюшка подбали про достатню кількість повноправних голосів, щоб провалити даний проект. Вони направили на ім'я М. Грушевського список членів НТШ з наддніпрянської України з переднім словом такого змісту: "Посилаємо спис членів, яким пропонуємо дати повновласти на заг[альні] збори. Справу пропонуємо повести так. Нехай комітет, зложений з киян, звернеться до поодиноких членів з листом такого змісту: «Дайте повновласть такому-то з порученем голосувати проти статута». [...] Очевидно, коли би хтось їхав звідти, то повновласть може і повинен взяти для себе" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 800. – Арк. 72–75; опубліковано: Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 474–475). У списку подавалися пропозиції, хто і кому може передати свої повноваження ("повновласть"). Отримавши 4 (17) грудня 1913 р. листа та список, М. Грушевський вніс деякі корективи. Вони стосувалися насамперед тих, хто мав намір виїхати на збори. Зокрема, було викреслено В. Леонтовича, а ім'я І. Джиджори, якому мала передати право голосу Юлія Леонтович, рукою М. Грушевського виправлено на "В. Леонтович". Вірогідно, перед самим виїздом М. Грушевський нагадав взяти "повновласть" від імені дружини, на що В. Леонтович відповів цією запискою.

107. Лист датовано за згадкою про "подорож" трьох вказаних осіб (Володимира Миколайовича Леонтовича, Євгена Харлампійовича Чикаленка й Володимира Михайловича Шемета) та відомим фактом, що саме ці особи представляли наддніпрянських членів НТШ на відомих Надзвичайних зборах товариства 13 (26) грудня 1913 р. За щоденником Є. Чикаленка відомо, що виїхали вони до Львова за декілька днів до початку зборів, 10 (23) грудня (Чикаленко Є. Щоденник. – Т. I. – С. 293). Те саме джерело подає і дату повернення: "Другого дня (після зборів. – С. II.), побувавши в музеї Шептицького і поробивши прощальні візити найвизначнішим нотаблям, ми виїхали додому" (Там само. – С. 300). Перед від'їздом Є. Чикаленко надіслав М. Грушевському лаконічну телеграму ("wse dobre") (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 134). У своєму щоденнику Чикаленко не уточнює, що поверталися вони вдвох із Шеметом, а цей лист засвідчує, що Леонтович виїхав відразу після зборів – 13 (26) грудня, отже, до Києва прибув 14 грудня 1913 р.

108. Є. Х. Чикаленко детально описав результати Надзвичайних зборів НТШ у своєму щоденнику (Чикаленко Є. Щоденник. – Т. I. – С. 292–301), а також лаконічно і по суті в листі до П. Стебницького (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 371–372). Див. також: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006. – С. 112–115.

109. Відомості про участь В. Шемета у зборах подає Є. Чикаленко: "Збираючися до Львова, я почав намовляти В. М. Шемета, як доброго промовця, щоб він записався в члени львівського Наукового товариства і їхав з нами, бо я промовляти публічно не можу, Леонтович, може, й не поїде, то нікому буде й обороняти Грушевського на зборах. Він охоче згодився, і ми почали виробляти план кампанії" (Чикаленко Є. Щоденник. – Т. I. – С. 293). Збереглася і заява В. Шемета від 28 листопада 1913 р. до Виділу НТШ з проханням прийняти його звичайним членом товариства (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 966. – Арк. 73–73зв.).

110. Підставою для орієнтовного датування можуть слугувати згадки В. Леонтовича в листах до М. Коцюбинського про стан здоров'я дружини, Юлії Володимирівни, та необхідність поїздок для консультацій та операції до Петербурга. Вперше про недугу дружини В. Леонтович повідомляє у листі від 31 січня (13 лютого) 1909 р.; згодом через рік – 13 (26) лютого 1911 р.; і нарешті 21 березня (3 квітня) 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 155, 165, 167–168). Враховуючи ці факти, орієнтовно лист можна датувати періодом між січнем 1909 р. та березнем 1911 р. за ст. ст.

111. Контексту листа недостатньо для встановлення датування, хоча за фактами постійних зустрічей В. Леонтовича з М. Грушевським у Києві, які найактивніше відбувалися у період між 1906 та 1914 рр., зокрема від осені 1909 р. в оселі М. Грушевського на Паньківській, 9, лист можна віднести до періоду між 1909 та 1914 рр.

112. Підставою для орієнтовного датування може слугувати факт обрання В. Леонтовича головою Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, яке відбулося на зборах Товариства 5 січня (ст. ст.) 1910 р. Засноване в березні 1908 р., фактично свою практичну роботу почало лише в січні 1910 р., відтоді як голова товариства В. Леонтович ініціював збори, розпоряджався коштами тощо.

113. Дана кореспонденція датується орієнтовно за подібними згадками в листі В. Леонтовича до М. Коцюбинського від 26 (13) січня 1911 р. про перебування в Петербурзі, бажання повернутися до літературної праці та написання “в черновці” нового невеликого оповідання (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 165).

114. Підставою для датування цього листа можуть слугувати декілька його лаконічних сюжетів. По-перше, згадка про виділення допомоги УНТ. Відомо, що на 1909 та 1910 рр. Товариство отримало по 2 тис. руб. (див. коментар до листа від 5 січня 1909 р.). Події, пов'язані з листуванням та перемовинами М. Грушевського з В. Леонтовичем щодо цих коштів, добре виписані у щоденнику вченого (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 231зв., 237зв., 257–258зв.; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. – С. 101). Отже, проблема щодо виділення згаданої в даному листі суми могла виникнути в наступні, найвірогідніше 1911–1914 рр. Уточнюючим аргументом може бути і згадка про Олександра Олеся. Відомо, що після зняття М. Грушевським з себе обов'язків редактора ЛНВ у 1912 р. було створено редакційний комітет у складі О. Олеся, Л. Старицької-Черняхівської, В. Леонтовича та Ю. Тищенка (Сірого). Фактично обов'язки редактора у 1912–1914 рр. виконував О. Олень, детально інформуючи М. Грушевського про всі найважливіші видавничо-організаційні справи. Зокрема, 5 вересня (ст. ст.) 1912 р., він нарікав: “Доки ж що скажу про одну небезпеку – я боюсь, що Вол[одимир] Микол[айович] Леонтович візьме та й покине нас. У нас на зібраннях, коли обговорюються чергові грошові справи, завжди почувається якась ніяковість, і взагалі питання такого характеру, як мені здається, роблять на його прикре вражінне. Кажуть, що на його роблять і дома «нажім». Взагалі почуваються де-які ледві відчуваємі симптоми його «ухода»” (Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. 3 / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – С. 414). Але тут же додавав: “І, власне кажучи, «ларчик» полагодження чергових справ дуже просто одкривається. Варт лише у Василя Федоровича випросити

Листи Володимира Леонтовича...

1000 карб[ованців] трьома місяцями раніше, але дороги туди у нас мало хто знає, а В[олодимир] М[иколайович] звертатись з сим вважає наче б то незручним. Звичайно – йому видніше” (Там само). Ці зауваження збігаються з деталями, настроями та, вірогідно, і орієнтовним часом написання даного листа.

Світлана Панькова (Київ). **Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського.**

Листи українського громадського діяча і письменника Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського суттєво доповнюють уже видані на сьогодні епістолярні джерела грушевськознавства. Головні сюжети кореспонденцій пов’язані з підтримкою численних видавничих, наукових, освітніх проєктів Михайла Грушевського, яка здійснювалася українським меценатом Василем Смиренком через посередництво Володимира Леонтовича. Поданий епістолярний корпус є важливим джерелом до історії боротьби за відкриття українських кафедр у Київському університеті (1906), заснування Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві (1907).

Ключові слова: Грушевський, Леонтович, Смиренко, українські кафедри, інститут українознавства, товариство, видання.

Светлана Панькова (Киев). **Письма Владимира Леонтовича к Михаилу Грушевскому.**

Письма украинского общественного деятеля и писателя Владимира Леонтовича к Михаилу Грушевскому существенно дополняют уже изданные на сегодня эпистолярные источники грушевсковедения. Главные сюжеты корреспонденций связаны с поддержкой многочисленных издательских, научных, образовательных проєктов Михаила Грушевского украинским меценатом Василием Смиренком через посредничество Владимира Леонтовича. Представленный эпистолярный корпус является важным источником к истории борьбы за открытие украинских кафедр в Киевском университете (1906), основание Украинского общества содействия науке, литературе и искусству в Киеве (1907).

Ключевые слова: Грушевский, Леонтович, Смиренко, украинские кафедры, институт украиноведения, общество, издания.

Svitlana Pankova (Kyiv). **The Letters of Volodymyr Leontovych to Mykhailo Hrushevsky.**

The letters of the Ukrainian public figure and writer Volodymyr Leontovych to Mykhailo Hrushevsky essentially supplements already published epistolary sources of Hrushevsky studies. The main ideas of that correspondence are connected with numerous publishing projects, and the scientific and education work of Mykhailo Hrushevsky which was provided by the Ukrainian patron Vasyl Symyrenko through the mediation of Volodymyr Leontovych. The represented epistolary sources are important documents for understanding the history of fight for the opening of Ukrainian chairs at the University in Kyiv (1906) and foundation of Ukrainian Community of Assistance to Science, Literature and Art in Kyiv (1907).

Key words: Hrushevsky, Leontovych, Symyrenko, Ukrainian chairs, Institute of Ukrainian studies, community, edition.